

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОДИН, ЩО
ОПИНІЛИСЬ У СЖО У ЦЕНТРИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ
«ЗАТИШНА ДОМІВКА»**

Виконала студентка 2 курсу, групи 8.2319-з
спеціальності 231 – соціальна робота:
соціальна педагогіка
Мороз Юлія Володимирівна

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки та
спеціальної освіти факультету соціальної
педагогіки та психології Лещенко О. Г.
Рецензент: _____
_____

Запоріжжя
2020

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет _____
Кафедра _____
Рівень вищої освіти _____
Спеціальність _____
(шифр і назва)
Освітня програма _____

**ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри**

_____

«_____» _____ 20__ року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ (СТУДЕНТЦІ)**

_____

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи _____

керівник роботи _____

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНУ від «_____» _____ 20__ року № _____

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи _____

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) _____

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) _____

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/П	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка

Студент _____
(підпис) (прізвище та ініціали)Керівник роботи _____
(підпис) (прізвище та ініціали)**Нормоконтроль пройдено**Нормоконтролер _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 91 с., 11 таблиць, 8 рисунків, 101 джерел, 4 додатки.

Об'єкт дослідження: процес соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».

Предмет дослідження: зміст, форми та методи соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити програму соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, систематизація, узагальнення – дозволять опрацювати наукові джерела, визначити сутність соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах; емпіричні – метод контент-аналізу особистих справ сімей, метод бесіди-інтерв'ю (анкетування сімей), педагогічний експеримент.

Теоретичне значення роботи полягає у виявленні теоретичних підходів до розгляду соціально-педагогічного супроводу як чинника формування життєздатності сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах у світлі реформування українського суспільства; визначенні комплексної характеристики соціально-педагогічних проблем сім'ї, що обумовлюють важкі життєві ситуації.

Практичне значення роботи полягає у розробці програми соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».

Галузь використання: центри соціальної допомоги, центри соціальних

служб для сім'ї, дітей та молоді, громадські організації, що є надавачами соціальних послуг сім'ям з дітьми в громаді.

СІМ'Я, СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ, СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ,
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА, СУПРОВІД.

SUMMARY

Moroz Y. Socio-pedagogical support of families who found themselves in difficult life circumstances in the centre of social assistance «Zatyshna Domivka».

The qualifying work consists of an introduction, 2 parts, findings, list of literature (101 sources), and 4 addenda on 11 pages. The qualifying work volume is 111 pages long, 91 of them – main text. There are 11 tables and 8 illustrations.

The qualifying work gives a theoretical review and describes experimental studies of socio-pedagogical work with families in difficult life circumstances. It defines the role of the social pedagogues in the school's vocational guidance and the process of revival psycho-emotional state of single mothers.

The research object: the process of socio-pedagogical support for the rehabilitation of families in difficult life circumstances in the centre of social assistance “Zatyshna Domivka”.

The research subject: a content, forms and methods of socio-pedagogical support of families in difficult life circumstances.

The research purpose: to theoretically substantiate and experimentally test the program of socio-pedagogical rehabilitation of families in difficult life circumstances.

The research tasks are:

- consider the essence and content of social support;
- analyze the features of domestic and foreign experience of socio-pedagogical work with families in difficult life circumstances;
- to study the peculiarities of the functioning of families in difficult life circumstances;
- to study the essence and content of socio-pedagogical support of a family in difficult life circumstances;
- determine the content, forms and methods of socio-pedagogical support of the family in difficult life circumstances;

- to develop recommendations for the use of the program of social and pedagogical support by the family in difficult life circumstances in the centre of social assistance “Zatyshna Domivka”.

The part 1 “Theoretical foundations of socio-pedagogical rehabilitation of a family in difficult life circumstances” reveals the essence and content of social support; domestic and foreign experience of socio-pedagogical work with families in difficult life circumstances; features of the functioning of families in difficult life circumstances. The essence and content of socio-pedagogical support of a family in difficult life circumstances are substantiated.

The part 2 “Content, forms and methods of socio-pedagogical support of the family in difficult life circumstances” describes the results of the ascertaining and control stages of the study of the situation of families in difficult life circumstances.

The analysis of the results has proved the effectiveness of the developed and implemented the program.

Key words: family, difficult life circumstances, social services, socio-pedagogical work, support.

ЗМІСТ

Вступ.....	9
Розділ 1. Теоретичні основи соціально-педагогічного супроводу сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах.....	13
1.1. Сутність та зміст соціального супроводу.....	13
1.2. Вітчизняний та закордонний досвід соціально-педагогічної роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах.....	21
1.3. Особливості функціонування сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах.....	31
1.4. Сутність та зміст соціально-педагогічного супроводу сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах.....	45
Розділ 2. Зміст, форми та методи соціально-педагогічного супроводу сім'ї у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».....	54
2.1. Методика дослідження становища сімей, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».....	54
2.2. Програма соціально-педагогічного супроводу сім'ї у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».....	66
2.3. Аналіз результатів упровадження програми соціально-педагогічного супроводу сім'ї у складних життєвих обставинах.....	76
Висновки.....	85
Список використаних джерел.....	92
Додатки.....	101

ВСТУП

Сім'я є тим первинним суспільним інститутом, який має особливе значення в житті кожної людини, забезпечує її захист та соціалізацію, формує моральні основи, емоційний світ дитини, громадську свідомість та самосвідомість. Проте сучасна сім'я в Україні, як соціальний інститут, перебуває в центрі економічних, соціальних та інших проблем, у зв'язку з чим, вона значною мірою втратила здатність виконувати життєво важливі функції і виявилась на порозі кризи. Ознаками такої кризи є високий рівень незадоволеності подружнім життям, дисфункційний розвиток взаємин у шлюбі, конфліктність між батьками та дітьми, нездатність порозумітися, зростання кількості розлучень, орієнтація подружжя на малодітну сім'ю. Так, за даними Міністерства соціальної політики України станом на листопад 2020 року на обліку в центрах соціальних служб для сімей, дітей та молоді перебувають 5500 сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах. Такий стан справ підтверджує необхідність підтримки цих сімей та покращення їхнього функціонування.

Сутність державної політики України щодо підтримки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах зафіксовано у Законах України «Про соціальні послуги», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо, реалізація яких передбачає підтримку сімей у їхньому функціонуванні, наданні соціальних послуг родинам, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Новим кроком України до міжнародних стандартів підтримки сімей з дітьми стало прийняття Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки, що передбачає забезпечення реалізації права дитини на виховання у сім'ї через соціальну

підтримку сімей з дітьми, виявлення сімей з дітьми на ранніх етапах вразливості, оцінки їх потреб та надання відповідних послуг для зміцнення виховної функції сім'ї.

Проблема соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах знайшла своє відображення у працях вітчизняних і зарубіжних науковців Т. Алексеєнко, О. Безпалько, О. Белоліпцевої, Р. Вайноли, Т. Веретенко, Л. Завадської, І. Зверєвої, Г. Лактіонової, А. Капської, Ж. Петрочко, І. Трубавіної, С. Харченка, І. Трубавіної та ін. На розв'язання проблем сім'ї звертають увагу такі вчені, як К. Акстманн, Н. Гарашкіна та ін. У роботах Л. Алексеєва, В. Бочарова, О. Амородова розкривається значення соціально-педагогічної підтримки різних типів сімей.

Отже, проблема дослідження соціально-педагогічної роботи з сім'ями, що перебувають у складних життєвих обставинах є актуальною для сучасної соціально-педагогічної науки. Зважаючи на актуальність даної проблематики, було сформульовано тему магістерського кваліфікаційного дослідження: «Соціально-педагогічний супровід родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка»».

Об'єкт дослідження: процес соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».

Предмет дослідження: зміст, форми та методи соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити програму соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».

Для досягнення даної мети, нами були поставлені такі завдання:

- 1) розглянути сутність та зміст соціального супроводу;

- 2) проаналізувати особливості вітчизняного та закордонного досвіду соціально-педагогічної роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах;
- 3) вивчити особливості функціонування сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах;
- 4) вивчити сутність та зміст соціально-педагогічного супроводу сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах;
- 5) експериментально перевірити програму соціально-педагогічного супроводу сім'ї у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».

Для виконання поставлених завдань, будемо використовувати наступні методи:

- теоретичні – аналіз, систематизація, узагальнення – дозволять опрацювати наукові джерела, визначити діагностичний інструментарій, розкрити сутність соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах;

- емпіричні – метод контент-аналізу особистих справ сімей, який дозволить визначити показники результативності діяльності центру «Затишна домівка»; комплекс діагностичних методів і методик, які дозволять виявити рівні сімей, які опинились у складних життєвих обставинах та оцінки показників психоемоційної сфери; педагогічний експеримент – практична реалізація розробленої програми щодо забезпечення соціально-педагогічного супроводу сімей, які знаходяться у складних життєвих обставинах з подальшою оцінкою їх ефективності та результативності; статистичні методи обробки емпіричних даних.

Теоретичне значення роботи полягає у виявленні теоретичних підходів до розгляду соціально-педагогічного супроводу як чинника формування життєздатності сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах у світлі реформування українського суспільства; визначенні комплексної характеристики соціально-педагогічних проблем сім'ї, що обумовлюють важкі життєві ситуації.

Практичне значення роботи полягає у розробці програми соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка».

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 91 сторінка основного тексту. Список використаних джерел налічує 101 позиції.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМ'Ї, ЯКА ПЕРЕБУВАЄ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

1.1. Сутність та зміст соціального супроводу

Термін «супровід» сьогодні твердо увійшов у вітчизняну науку і практику роботи, він динамічно використовується в різних напрямках педагогіки і психології. Однак, до сьогоднішнього дня немає єдиного трактування цього терміну в науково-педагогічному просторі, більш того, поряд з ним використовуються споріднені за змістом поняття як:

- «психологічна підтримка», «сприяння» (К. Гуревич [26], Л. Байбородова [7], Л. Шнейдер [98]; серед вітчизняних дослідників даної проблеми слід назвати О. Бондаренко [18], С. Васьківська [21], К. Седих [84], Т. Титаренко [89] й інші);

- «подія» (В. Слободчиков) [86];

- «психологічне забезпечення» (А. Деркач [27] и др.; серед вітчизняних дослідників даної проблеми слід назвати М. Корольчук [50], І. Коцан [51]);

- «психологічний або соціально-психологічний супровід» (Г. Бардієр [10], М. Битянова [14; 15], А. Волосников [23], В. Мухіна [66], Н. Осухова [71], Ю. Слюсарев [87]; серед вітчизняних дослідників даної проблеми слід назвати А. Жукова [34], І. Зверєва [36-39], А. Капська [43-44], І. Трубавіна [90]).

У науковій літературі поняття «супровід» розглядається багатозначно. Як процес, спеціально організований і контрольований, в результаті якого суб'єкт долучається до взаємодії, спрямований на вирішення проблемних ситуацій. Або як діяльність, яка забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимального вирішення проблем життєвого вибору. Дані положення сходяться в тому, що педагогічний супровід це особливий вид взаємодії, метою якого є

створення сприятливих умов, при яких суб'єкт розвитку зможе прийняти оптимальне рішення в різних ситуаціях життєвого вибору. У науковій психолого-педагогічній літературі під супроводом традиційно розуміється цілісний, безперервний процес аналізу, вивчення, розвитку і корекції мотиваційних, пізнавальних, емоційно-вольових процесів і особистості людини, що потрапляє в поле діяльності суб'єктів супроводу [4, 12].

Супровід означає йти поруч з людиною, яка рухається вперед, долаючи труднощі. Воно використовується по відношенню до людини, якій потрібна допомога, підтримка в подоланні (що виникли) труднощів (проблем) в процесі самореалізації, досягнення життєво важливих цілей [60, 4].

Супровід – складний процес взаємодії супроводжуючого і супроводжуваного, підсумком якого є вирішення ситуації життєвого вибору, рішення і дія, що ведуть до виправлення становища супроводжуваного. У педагогіці це – діяльність, яка забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимального рішення в різних ситуаціях життєвого вибору. Таким чином, коли говориться про супровід процесу, маємо на увазі, двох діючих суб'єктів в контексті важкої життєвій ситуації. Разом з тим, суб'єкт може виступати як окрема особистість, так і соціальний інститут, мала група. Прикладом може послужити – сім'я і супроводжуючі її організації та окремі професіонали [95, 51].

У словнику С. Ожегова поняття «супровід» розглядається як певна дія, що відбувається одночасно з чимось, проходження або знаходження із ким-небудь поруч [69].

У педагогічній науці до поняття супроводу зверталися багато вчених. Зокрема, М. Бітянова вважає, що супровід – це система професійної діяльності педагогічної спільноти, спрямована на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання і психологічного розвитку в ситуаціях взаємодії [14, 21].

У психолого-педагогічному аспекті супровід найчастіше розглядається як метод, що забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом оптимальних

рішень в різних ситуаціях життєвого вибору. Так, М. Рожков вважає, що супровід – це завжди взаємодія супроводжуючого і того, відносно кого здійснюють супровід [79].

Натомість, розробник концепції супроводу О. Казакова поклала в його основу системно-орієнтований підхід до розвитку людини, а найважливішим його положенням виступив пріоритет опори на внутрішній потенціал розвитку суб'єкта. Згідно О. Казакової: «Супровід – це допомога суб'єкту в прийнятті рішення в ситуаціях життєвого вибору. Це складний процес взаємодії супроводжуючого і супроводжуваного, результатом якого є прогрес у розвитку дитини» [41].

В рамках концепції О. Казакової супровід може розглядатися і як метод, і як процес і як служба [41].

Метод супроводу забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимальних рішень в різних ситуаціях життєвого вибору.

Процес супроводу постає як здійснення основних функцій, які є одночасно етапами реалізації методу:

- діагностування виниклої проблеми та її суті;
- інформування про суть проблеми і шляхи її вирішення;
- консультування і вироблення плану вирішення проблеми;
- первинна допомога на етапі реалізації плану рішення [41].

Сучасне трактування поняття «супровід» дозволяє уточнити специфіку відносин між вихованцями реабілітаційних центрів і суб'єктами їх супроводу. Під супроводом розуміється комплекс дій представників державних і громадських інститутів, що забезпечують інтеріоризацію вихованцями суспільних цінностей, їх включення в значимі події, що сприяють становленню суб'єктної життєвої позиції і самореалізації відповідно до неї [91, 18].

У сучасній педагогічній практиці парадигма супроводу є однією з найпоширеніших в наданні допомоги людям з різними проблемами. Її суть полягає в тому, що фахівець супроводу виробляє такі методичні прийоми, які включають в себе цілісний комплекс заходів. Так, наприклад, О. Казакова і

А. Тряпціна вважають, що супровід – це комплексний метод, який забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимальних рішень в різних ситуаціях життєвого вибору [22, 17].

Натомість, І. Ліпський аналізує поняття «супровід» на рівні загального, приходять до висновку, що «супровід розвитку людини є її соціальна взаємодія з оточуючими людьми, функціями впливів яких є розвиток цієї людини на її життєвому шляху, в різноманітних особистих і соціальних ситуаціях. Такий супровід може носити різний характер, які в кожному конкретному випадку визначається категорією «окреме». Цей висновок підтверджується тим, що в практичній діяльності і науковій літературі зустрічаються поняття «медичний супровід», «психологічний супровід», «науковий супровід», «фінансовий супровід», «соціальний супровід» тощо» [67, 200].

Трактування сутності терміну «соціальний супровід», як виду соціальної роботи, наведено у Законах України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [77] та «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [75].

Відповідно до Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» соціальний супровід – це вид соціальної роботи, спрямований на надання соціальної допомоги, допомоги і патронажу соціально вразливих категорій дітей та молоді, з метою подолання життєвих труднощів, збереження та поліпшення їх соціального статусу [77].

В нормативних документах, що стосуються діяльності центрів соціальних служб з різними категоріями сімей та клієнтів, наведено формулювання поняття «соціальний супровід», враховуючи конкретні особливості і потреби надання соціальної підтримки.

В теорії соціальної роботи поняття «соціальний супровід» застосовується порівняно недавно. На думку О. Холостової, соціальний супровід – це особливий вид діяльності соціальних служб і особливий тип діяльних взаємин з фахівцями соціальної сфери» [92, 565].

Науковець Г. Лактіонова стверджує, що соціальний супровід – це одна з

технологій соціальної роботи, тривалий процес, спрямований на реалізацію системи комплексних заходів різними фахівцями з соціальної реабілітації соціально вразливих груп [36, 80].

На думку О. Казакової, Л. Шипіциної, «соціальний супровід розглядається як цілеспрямований процес передачі суспільством соціального досвіду, враховуючи особливості і потреби різних категорій учнів з особливими адаптивними можливостями при активній їх участі, і забезпечення адекватних для цього умов, в результаті чого відбувається включення їх у всі соціальні системи, структури, соціуми і зв'язки, що призначені для здорових людей, а також активна участь в основних напрямках життя і діяльності суспільства у відповідності з віком і статтю, готуючи їх до повноцінного дорослого життя, найбільш повної самореалізації і розкриття як особистості» [42; 97].

Соціальний супровід є одним з основних засобів сучасної соціальної роботи з представниками груп ризику. Соціальний супровід – це комплексний консультативний патронаж, заснований на соціальному посередництві і міжвідомчій взаємодії, в якому провідна роль відводиться технології консультування і процедурам узгодження рішень із зацікавленими та уповноваженими особами, органами, установами, організаціями, в ході якого відбувається задоволення медичних і соціальних потреб клієнтів, надання допомоги в подоланні труднощів доступу до необхідних послуг [30, 13].

Соціальний супровід – діяльність з надання допомоги громадянам, в тому числі батькам, опікунам, піклувальникам, іншим законним представникам неповнолітніх дітей, які потребують медичної, психологічної, педагогічної, юридичної, соціальної допомоги, яка не належить до соціальних послуг, шляхом залучення організацій, що надають таку допомогу, на основі міжвідомчої взаємодії [17, 342].

Об'єкт соціального супроводу – це громадяни, в тому числі батьки (законні представники), опікуни, піклувальники, визнані такими, що потребують соціального обслуговування і супроводу.

Суб'єктами соціального супроводу є: клієнти, в якості яких можуть

виступати всі дорослі члени сім'ї, дитина і сама сім'я, в цілому, як колектив; члени найближчого оточення клієнта; професіонали, які здійснюють його цілеспрямовано в рамках реалізації своїх професійних функцій (соціальні педагоги, фахівці з соціальної роботи, психологи та інші).

Принципами соціального супроводу сімей з дітьми є:

- «добровільність соціального супроводу сім'ї з дітьми, яка передбачає повагу суверенітету сім'ї та самостійності її членів в прийнятті рішення про необхідність для неї соціального супроводу та укладення договору з організацією соціального обслуговування;

- комплексність, що припускає взаємозалежне і послідовне здійснення заходів суб'єктами соціального супроводу за рішенням проблем сім'ї;

- адресність та доступність, яка передбачає надання соціального супроводу тим сім'ям з дітьми, які в цьому дійсно потребують для подолання конкретної життєвої ситуації, що ускладнює життєдіяльність дитини в сім'ї тощо» [17, 342].

На думку ряду авторів, система соціального супроводу сімей є модель, що спирається на «структурно-функціональну парадигму соціології Т. Парсонса, теорій систем Н. Лумана і соціального обміну Дж. Хоманса, становлення правил Т. Бернса і Е. Флема» [35, 9].

Це дозволяє розглядати соціальний супровід як «механізм, спрямований на сприяння батькам дитини у вирішенні сімейних проблем, як системну діяльність з надання допомоги сім'ї у вирішенні соціальних проблем, як сімейно-зберезувальну технологію, спрямовану на підвищення якості життя сім'ї, підтримання її активності і зміцнення ресурсів». Відповідно, соціальний супровід виступає як «комплексна діяльність, спрямована на надання сім'ї різних видів допомоги, надання сприяння в створенні сприятливих умов для розвитку дитини» [73, 164].

Так, Л. Мардахаєв виділяє основні характеристичні особливості соціального супроводу:

- «спільний рух (взаємодія) суб'єкта й об'єкта супроводу. В якості

суб'єкта виступає соціальний педагог, особа, яка виконує функції соціального педагога (супроводжуючого, суб'єкта супроводу). Об'єктом є супроводжуваний (вихованець, його батьки, людина в ситуації супроводу);

- прогнозування суб'єктом дій в ході соціально-психологічного супроводу: спільного руху (взаємодії) суб'єкта супроводу і вихованця, його батьків (об'єкта супроводу); характер труднощів у ході самореалізації об'єктом супроводу в життєвій ситуації; можливості поведінки і самовияву об'єкта в ситуації становлення» [59, 136].

З організаційної точки зору, система соціального супроводу складається з взаємозв'язаних і взаємодіючих органів соціального обслуговування, опіки та піклування, охорони здоров'я, освіти, внутрішніх справ, праці та зайнятості. Усередині даної системи здійснюється «профілактика і терапія кризових ситуацій в сім'ї, попередження насильства, жорстокого поводження з дітьми, відмов від дітей, позбавлення батьківських прав» [16, 18].

«Соціальний супровід включає в себе різні аспекти розвитку членів сім'ї, підвищення їх соціального статусу, формування у батьків нових соціальних навичок і практик усвідомленого батьківства. Важлива умова організації соціального супроводу – це виявлення ресурсів сім'ї, готовності її членів брати участь в процесі соціального супроводу, прикладати конкретні зусилля до подолання важких життєвих ситуацій. Аналіз ситуації в родині, діагностика причин важкій життєвій ситуації і визначення ресурсів сім'ї, дозволяє «визначити алгоритм діяльності соціальних служб, що дає можливість спрогнозувати терміни супроводу, основні напрямки дій фахівців і членів сім'ї» [31, 386].

Соціальний супровід включає елементи навчання і розвитку здібностей людини до подальшого підвищення свого соціального статусу, вміння самостійно володіти підходами і практиками, пропонованими фахівцями соціальної сфери. При соціальному супроводі вирішуються наступні завдання:

- адаптація клієнта до реальних умов його життєдіяльності;
- реабілітація та виведення клієнта з кризових та стресових ситуацій;

- підвищення соціального статусу клієнта;
- нормалізація відносин і затвердження себе в соціумі;
- відновлення здоров'я, лікування від шкідливих звичок;
- створення умов для самореалізації [93, 566].

Згідно М. Єгорової, як послуга з надання допомоги сім'ям з дітьми, соціальний супровід розглядається у вигляді комплексу заходів (організаційних, діагностичних, освітніх, розвиваючих), що здійснюються міждисциплінарною командою фахівців, об'єднаних єдиною реабілітаційною метою надання допомоги батькам у подоланні важких життєвих ситуацій, в результаті якої були порушені права і законні інтереси дитини (дітей) [32].

Виходячи з наведених вище міркувань, соціальний супровід – це вид соціальної роботи з особою та сім'єю, які опинилися в складних життєвих обставинах, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно, що передбачає надання комплексної індивідуальної соціальної допомоги. Завдання соціального супроводу – створення умов для самотійного розв'язання та подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення соціального статусу сім'ї або особи.

Таким чином, можемо зробити висновок, що під соціальним супроводом розуміється комплекс заходів, спрямованих на підтримку процесів активної життєдіяльності і розвитку природних здібностей сімей з дітьми, а також створення умов для попередження розвитку негативних наслідків і різних соціальних проблем. Готовність фахівців соціальної сфери до соціального супроводу сімей з дітьми є системою знань, умінь, навичок, установок, мотивів, переконань, інтелектуальних і професійних якостей, орієнтованості на професійну діяльність, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що призводять до сімейного неблагополуччя.

Фахівцю, що здійснює соціальний супровід сімей з дітьми, необхідно розуміння поняття «соціальний супровід» у нормативно-правовому, організаційному, технологічному смислі.

1.2. Вітчизняний та закордонний досвід соціально-педагогічної роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах

У сучасних умовах різноманіття соціально-педагогічних проблем дестабілізують найважливіші життєві функції сім'ї і знижують її соціальну активність. Все частіше закріплюються невластиві для нормального життя сім'ї, як основного інституту соціалізації, невпевненість у власних силах, втрата ціннісних орієнтирів і перспектив, дискомфорт внутрішньо сімейного спілкування. У такій ситуації різко зростає необхідність в соціально-педагогічній підтримки сім'ї.

Інститут сім'ї в суспільстві має виняткове значення, оскільки процес відтворення людини, її соціалізація відбуваються саме в сім'ї. Проте, останнім часом все більша кількість сімей переживає труднощі. До актуальних проблем, з якими стикається сучасна українська сім'я, відносяться: збільшення кількості розлучень, падіння престижу традиційного шлюбу, протиріччя між чоловічою і жіночою ролями в сім'ї, між ролями професійними і сімейними, малозабезпеченість, безробіття, низька згуртованість сімейної групи, ослаблення зв'язків зі старшим поколінням, бездітність або малодітність, народження дітей поза шлюбом, зниження виховного і соціалізуючого потенціалу [58, 30].

При цьому, до соціальних проблем, викликаних розвитком суспільства, в яких проявляється протиріччя між біологічною основою людини і її «ультрасоціалізацією», відносяться і проблеми соціальної неадекватності, соціальної роз'єднаності, соціальної незадоволеності, соціальної несправедливості [2, 809].

Забезпечення соціальної безпеки та гарантування надання соціальних послуг сім'ям (особам), які потребують підтримки, є однією з ключових завдань соціальної політики, важливим фактором успішного розвитку будь-якої країни. Світовий досвід вказує на те, що без активної регулюючої ролі держави не може бути серйозного забезпечення соціальної безпеки країни [8, 70].

Зважаючи на це все більш актуальним є здійснення аналізу зарубіжного досвіду з надання соціальних послуг, соціального супроводу сімей (осіб), які знаходяться у складних життєвих обставинах.

Система соціального захисту сімей (осіб), які знаходяться у складних життєвих обставинах, виступає одним з важливих інститутів реалізації соціально-економічної політики, мета якої полягає в забезпеченні соціальної стабільності і розвитку суспільства. Для досягнення цієї мети необхідно наявність дієвого механізму соціального захисту. Повноцінна і ефективна система соціального захисту забезпечує: гідне соціальне існування людини; всебічний обсяг використання системи соціального простору; обґрунтований і законодавчо закріплений розподіл соціальних послуг, виплати і пільги в рамках створеної системи; забезпечення ефективності функціонування установ соціального захисту [68, 7].

З метою вирішення поставлених завдань створюється державна система, яка включає законодавче, правове і організаційне забезпечення її існування, систему органів різних рівнів, контроль за їх діяльністю, державне фінансування певних програм, залучення громадськості до участі в системі соціального захисту через громадські організації, неурядові та міжнародні фонди. Причому вся ця діяльність здійснюється тільки на благо людини. У всіх випадках основою допомоги є моральні засади і принципи: гуманне ставлення, гарантія дотримання прав людей – їх права на життя, здоров'я, свободу вибору, гідність тощо [99, 890].

Вивчення досвіду зарубіжних країн має для України важливе значення саме для розвитку власної системи соціального захисту громадян. Під час аналізу системи і особливостей надання соціальних послуг, в тому числі і здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які знаходяться у складних життєвих обставинах, привертає увагу досвід розвинених країн, наприклад, Франції, Німеччини та Великобританії. В цих країнах життя людини визнається найвищою соціальною цінністю, а право на життя є найважливішим серед особистих немайнових прав, що обумовлено самим істотою людини і

знаходиться на вершині плеяди соціальних цінностей [99, 890].

Соціальні послуги у Франції інтегровані в багато сфер політики держави. Йдеться про такі області, як охорона здоров'я (охорона здоров'я матері і дитини, служби допомоги, установи для людей з обмеженими можливостями), освіту (соціальне забезпечення в школах: сестри-доглядальниці і няні, соціальні працівники та психологи, соціальні послуги при університетах); правосуддя (служби соціальних послуг та установи для правопорушників, укладених та їх сімей); молодь і спорт (центри дозвілля, літні табори відпочинку тощо); містобудування і муніципалітети (*politique de la ville*); сільськогосподарські кооперативи (*Mutualité sociale agricole*); а також трудова та професійна підготовка [3, 204].

В системі соціальних послуг у Франції довга і складна історія, яка є більшою мірою продуктом поступової еволюції, ніж результатом здійснення єдиного плану. Однак, в останні два десятиліття проводиться політика децентралізації, яка спрямована на спрощення методів роботи і усунення дублювання функцій та способів фінансування [3, 205].

Важливим напрямом діяльності фахівців соціальної сфери є захист сім'ї, підтримка інвалідів та осіб похилого віку, де об'єктом уваги стають неповні та малозабезпечені родини, самотні люди, непрацездатні особи [53, 149].

У Франції традиція сімейної політики досить сильна, що знаходить відображення в діючу пенсійну систему країні комплексної системи родинних допомоги і послуг. Сім'ї можуть не мати гострих потреб, через які вони відносились до категорії вразливих, і все ж потребуватиме кількох службах для підтримки «нормального рівня життя» (тобто, у задоволенні потреб, у наданні яких важливу роль відіграють сімейні асоціації). Йдеться про такі послуги, як догляд за дітьми в денний час (дитячі садки і ясла, денні няні, дитячі кімнати (*halte garderies*), дитячі майданчики, групи продовженого дня, районні культурно-спортивні центри (*centres sociaux*), консультації з питань вступу у шлюб і планування сім'ї, послуги з усиновлення, допомога по дому, консультації з домашніх економічних питань, соціальні працівники (*assistants*

sociaux), літні табори і бази відпочинку для дітей і сімей.

На відміну від послуг за програмами «Соціальна допомога» і «Соціальна допомога дітям», сімейна політика фокусується більше на профілактику, ніж на конкретне реагування. Багато послуг надаються приватними або державними установами, так як ринок не надає подібних послуг або вони дуже витратні і сім'ї не зможуть їх собі дозволити. У тих випадках, коли одержувачі послуги повинні її оплатити, плата розраховується виходячи з рівня доходу сім'ї (quotient familial) [3, 207].

В програмі «Соціальне забезпечення сімей» (Action sociale familiale) акцент робиться на загальних потребах сімей і дітей, які не зафіксовано в законах і задоволення яких носить лише рекомендаційний характер. Програми в цій сфері деяким чином дублюють одна одну: так, головне завдання даної програми – профілактична робота в сім'ях, і в той же час ця програма, як і ряд інших, надає допомогу сім'ям і дітям, які належать до категорії вразливих [3, 207].

З наведеного вище, виділимо два ключові принципи, що лежать в основі французького підходу до соціальних послуг, які закладені в концепціях законних прав та соціальної солідарності. Ці принципи відображені в соціальній політиці і програмах, в соціальних послугах, заснованих на Конституції Французької Республіки, а також на ратифікованих країною європейських і міжнародних конвенціях, що визначають права громадян, дітей, сімей, мігрантів тощо. Конвенції стосуються права на захист і отримання підтримки, права на працю, на соціальне забезпечення, на сімейне життя.

Отже, важливу роль у соціальних послугах також грають приватні (некомерційні) організації. Вони ініціативні, вносять інноваційні ідеї та управляють соціальними послугами з фінансовою підтримкою однієї або декількох перерахованих вище організацій.

На сьогоднішній день саме громадські організації є провідними суб'єктами надання соціальних послуг у Франції, а принцип децентралізації є одним із провідних у сфері соціального обслуговування.

Нормативну основу надання соціальних послуг Німеччини складають Федеральний закон про соціальне страхування, Федеральний закон про соціальну допомогу, Акт про благополуччя дітей і молоді та Закон про осіб з обмеженими можливостями. З огляду на їх положення, можна визначити наступні види соціальних послуг в Німеччині: соціальне страхування, надання соціальної допомоги, соціальна підтримка окремих верств населення, зокрема сімей з дітьми, жертв війни, інвалідів та ряду інших категорій [94, 185].

Заходи з надання допомоги сім'ям (особам), молоді, дітям здійснюються в Німеччині державні та громадські організації. Всі вони тісно співпрацюють на основі принципу субсидіарності, згідно з яким держава виконує лише ті функції, які не можуть взяти на себе громадські організації та які не належать до компетенції місцевих органів. Це дає певну перевагу недержавним організаціям перед державними. Також в Німеччині до надання соціальних послуг часто залучаються волонтерські організації, які не мають офіційного статусу [29].

До соціальних послуг із сприяння в здійсненні соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, відносяться: професійні консультації з усіх питань подружніх стосунків та родинного співжиття, особливо в конфліктних або кризових ситуаціях; підтримка батьків-одинаків; допомога при народженні позашлюбних дітей; консультування і підтримка у налагодженні контактів дитини з обома батьками та іншими членами сім'ї; забезпечення, при необхідності, матерів-одиначок, які виховують дитину до шести років, місцем в так званих закладах матері і дитини (форма спільного проживання під наглядом); патронаж і надання допомоги дитині в скрутному становищі [100, 45].

На відміну від інших послуг допомога сім'ям (особам), які опинилися у складних життєвих обставинах, характеризується особливими передумовами. Ці соціальні послуги, згідно параграфу 27 восьмої книги Соціального Кодексу Німеччини, надаються тільки тоді, коли «не забезпечується виховання, яке відповідає благу дитини або молодій людині». Тобто, недостатньо наявних

соціалізованих умов, щоб гарантувати належний розвиток неповнолітнього [101, 72].

Проаналізувавши загальні тенденції надання соціальних послуг сім'ям в Німеччині, можна виділити наступні види допомоги: амбулаторні, частково стаціонарні і стаціонарні.

Амбулаторні види допомоги, які надаються батькам або самим неповнолітнім, передбачають залишення дитини в її сімейному оточенні. Вони спрямовані на поліпшення мікроклімату сім'ї за допомогою консультацій, конкретної підтримки, терапевтичної та групової роботи таким чином, щоб сім'я була в змозі самостійно забезпечувати благо своїх дітей. До амбулаторних видів допомоги відносяться: консультування, соціальна робота в групі, активна допомога неповнолітнім у подоланні їхніх проблем розвитку із залученням соціального оточення і збереженням контактів з родиною; соціальна допомога родині [57].

При наданні частково стаціонарних видів допомоги дитина або молода людина також залишається в родині. Підтримка здійснюється через роботу з батьками і контакт зі школою, в якій навчається дитина. Одночасно, неповнолітні протягом дня отримують інтенсивну опіку в одному із закладів інституту допомоги молоді. Частково стаціонарним видом допомоги є виховання в денній групі, її різновидом може бути виховання в соціальній сім'ї, де дитина перебуває протягом дня. Цей вид допомоги спрямований, переважно, на дітей шкільного віку та передбачає, поряд із соціальною груповою роботою, індивідуальний патронаж. У той же час фахівці проводять активну роботу і з батьками [55, 87].

У разі, коли дитина або молода людина потребує допомоги поза сімейним оточенням, їй або йому надають один із стаціонарних видів допомоги, тобто, влаштовують в прийомну сім'ю, дитячий будинок або інший заклад інтернатного типу. Сьогодні виховання в дитячих будинках здійснюється в різних формах, наприклад, невеликі групи спільного проживання, які інтегруються в тому районі міста, де проживають неповнолітні, сімейні групи,

житло з наданням побутових і терапевтичних послуг, будинки для дівчат, які знаходяться в критичній ситуації тощо. Стаціонарні види допомоги, коли сім'я (особа) перебуває у складних життєвих обставинах, надають, зазвичай, лише тоді, коли інші заходи в межах сім'ї не привели до бажаних змін.

Останнім часом практикуються такі нові соціальні послуги, як «стаціонарна допомога сім'ї», яка передбачає влаштування цілої сім'ї у форму спільного проживання під наглядом і інтенсивну роботу з нею в новому соціальному середовищі; «Інтеграційна допомога сім'ї», яка поєднує амбулаторний і короткочасний стаціонарний види допомоги. Все більшого поширення набуває соціальна допомога в разі кризи, як, наприклад, телефон довіри, прийомні сім'ї, готові взяти дітей при першій необхідності, пункти надання захисту і виховання, кризові установи та інше [52].

Також, в Німеччині використовують такі альтернативні форми соціальної допомоги сім'ї: системно обґрунтоване консультування сімей, що мають кілька проблем; пошукова сімейна терапія; менеджмент активізації сім'ї (концентрується на кризовій ситуації сім'ї, якій загрожує переміщення зі звичного оточення в чуже, незвичне середовище); «Сім'я в центрі уваги» (поєднує коротко- і довгострокові види допомоги) [33, 152].

Натомість, у Великобританії важливу роль в регулюванні питань обслуговування громадян відіграють принципи надання соціальних послуг: повна автономність і децентралізація суб'єктів надання соціальних послуг, соціальна інтеграція, розробка соціальних послуг на місцях для задоволення конкретних потреб, відповідальність органів місцевого самоврядування за якість послуг, що надаються.

Як відзначають фахівці, в цій країні послуги соціального забезпечення покликані сприяти соціальній інтеграції шляхом надання підтримки людям, щоб вони могли більш незалежно жити в суспільстві [29].

При цьому важливо, що у Великобританії визначення потреб населення в тих чи інших соціальних послугах, особливості їх надання та нормативного закріплення, контролю за їх якістю відбувається на місцевому рівні, що сприяє

врахуванню реальних потреб суспільства під час здійснення нормотворчості в зазначеній сфері. Велика увага у Великобританії приділяється питанням догляду на дому.

Таким чином, можемо зробити висновок, що основними тенденціями, які властиві адміністративно-правовому регулюванню соціального обслуговування в зарубіжних країнах, є: постійне розширення спектру соціальних послуг; приділення особливої уваги соціальному обслуговуванню дітей, особливо дітей-інвалідів та дітей, позбавлених батьківського піклування; звільнення центральних державних органів від багатьох соціальних функцій та їх перенесення на місцеві органи самоврядування; активна взаємодія з громадськими організаціями; рівний розвиток суб'єктів надання соціальних послуг різних форм власності; посилення гарантій прав громадян у сфері соціального обслуговування з боку держави, зокрема, шляхом здійснення контролюючої діяльності.

Сьогодні сім'я, її мікросоціум має у своєму розпорядженні додаткові, ще не використані резерви в удосконаленні педагогічного та соціального впливу на її найближче оточення в організації необхідної соціальної підтримки, в здійсненні виховної взаємодії сім'ї з іншими інститутами суспільства. Для сім'ї, яка потребує соціальної підтримки, особливо важливим стають її потенційні можливості, здатність до подолання важких життєвих ситуацій. Саме цей механізм формує цілі, засоби і зміст соціально-педагогічної підтримки сім'ї, яка, в свою чергу, сприяє прискоренню соціалізації, розвитку особистості в сім'ї, підвищує її соціальну активність.

Головне завдання фахівця з соціальної роботи із сім'ями полягає в тому, щоб мати уявлення про те, які саме сім'ї з якими конкретно педагогічними та іншими проблемами є в наявності в даному місці і в даний час, з тим, щоб представляти перед одиницями соціально-педагогічної взаємодії (організації, соціальні інститути, освітні служби) інтереси сім'ї, намагатися таким чином впливати на них, на прийняті ними рішення, щоб становище сім'ї не погіршувалося. Практика подібного роду діяльності сім'ї в нашій країні

практично відсутня.

На сучасному етапі в Україні соціальна робота з сім'ями зосереджена в основному на сім'ях, які перебувають у складних життєвих обставинах. Існує безліч соціально-економічних мотивів, за якими в сім'ях виникають кризові ситуації, які негативно впливають на функціонування сім'ї.

Вчені О. Мороз, Г. Постолук та Т. Семигіна, присвятили свою роботу вивченню принципів соціальної роботи з сім'ями, що мають ризик вилучення дітей, принципів і особливостей роботи з сім'ями, навичок соціального працівника і особливостей технологій роботи з даною категорією сімей [62].

Сучасні українські науковці, такі як, О. Безпалько, І. Зверева, З. Кияниця, В. Кузьмінський, В. Лютий, Ж. Петрочко, М. Ростальна, Л. Стрига, освітили аспекти розвитку і функціонування інтегрованих соціальних сервісів, створених в системі центрів соціального обслуговування сім'ї, дітей та молоді, інноваційні технології соціальної і соціально-педагогічної роботи з уразливими сім'ями з дітьми [12].

Закон України «Про соціальні послуги» (від 17.01.2019 р.) встановлює, що соціальна допомога може надаватися людям, зокрема, сім'ям, котрі потрапили у складні життєві обставини (ці обставини можна розглядати як об'єкт соціальної роботи). Відповідно до цього Закону, складні життєві обставини – це «обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті» [76].

Професор Н. Галагузова зазначає, що сім'ї у складних життєвих обставинах мають низький соціальний статус в якій-небудь із сфер життєдіяльності чи в декількох одночасно, вони не справляються з покладеними на них функціями, їх адаптивні здібності суттєво знижені, процес сімейного виховання дитини здійснюється повільно, не результативно [85, 73].

Так, в Україні соціальна робота із сім'єю, яка опинилася у складних

життєвих обставинах включає [72, 102]:

- соціальне обслуговування – реалізується через: забезпечення сім'ї різноманітних виплат, гарантованих державою у законодавчому порядку; надання малозабезпеченим сім'ям різних видів матеріальної підтримки (одяг, медикаменти, харчування, санаторні путівки, оздоровлення членів сім'ї тощо); психологічна підтримка сім'ї у складних життєвих ситуаціях; надання різноманітних консультативних послуг сім'ї; створення мережі організацій для надання культурно-освітніх та фізично-оздоровчих послуг членам сім'ї, забезпечення її змістовного дозвілля (центри дозвілля, навчальні курси, клуби та гуртки за інтересами, школи молоді сім'ї тощо);

- реабілітаційну та профілактичну роботу. Соціально-реабілітаційна робота з сім'єю в першу чергу спрямована на відновлення виховного потенціалу сім'ї, захист прав членів родини у кризових ситуаціях, зміну соціального та сімейного статусу окремих членів сім'ї. соціальну допомогу, соціальний патронаж, соціальне інспектування, соціальний супровід сімей. Соціально-профілактична робота з сім'єю спрямована на попередження неконструктивної взаємодії між членами сім'ї, різних форм насильства, помилок у сімейному вихованні, формування різних видів хімічної залежності у членів сім'ї, виявлення потенційно неблагополучних сімей [11, 95-96];

- соціальну допомогу, яка має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню у сім'ї нормальної життєдіяльності;

- соціальний патронаж – один з напрямів соціальної роботи, спрямований на постійне супроводження сімей, які потребують систематичної підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених сімей (малозабезпечених, багатодітних, з дітьми інвалідами та інших) [43, 198-199];

- соціальне інспектування – система заходів, спрямованих на здійснення контролю за додержанням вимог законодавства щодо захисту прав та свобод дітей та молоді шляхом з'ясування причин, які призвели до виникнення

складних життєвих обставин, та забезпечення права на отримання своєчасної допомоги, у тому числі вжиття негайних заходів для подолання складних [11, 97];

- соціальний супровід сімей – це робота соціального педагога (працівника) з сім'єю, яка спрямована на підтримку сім'ї в різних видах її життєдіяльності, формування здатності сім'ї самотужки долати свої труднощі, надання допомоги сім'ї з метою розв'язання різних проблем [38, 117].

Отже, можемо зробити висновок, що ретельні дослідження і багаторічна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, свідчать про різноманітність і численність послуг, що надаються цій категорії клієнтів. Комплексні (близькі до клієнта) програми і моделі розробляються в рамках Центрів соціальних послуг для сім'ї, дітей та молоді, а також послуг для дітей. Проте, слід зазначити, що серед всієї роботи із соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах, немає конкретних заходів щодо запобігання складних життєвих обставин, інституціоналізації дітей, розлучення батьків на підставі формування соціально здорової сім'ї. Тому важливим акцентом у соціальній роботі з сім'єю повинна стати модель успішної здорової сім'ї, яка буде реалізована за допомогою соціально-педагогічної діяльності.

1.3. Особливості функціонування сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах

Сім'я – заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною допомогою, моральною та правовою відповідальністю [25].

За А. Капською «сім'я – це соціальний інститут, який протягом всього життя особистості є найближчим соціальним середовищем та виступає провідним фактором соціалізації особистості. Сім'я виступає першоджерелом

духовного, економічного та суспільного розвитку дитини» [44, 42].

За визначенням А. Мудрика, «сім'я – це заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою, в ній виробляються сукупність норм, санкцій та зразків поведінки, що регламентують взаємодію між подружжям, батьками і дітьми, дітей між собою». Вчений виділяє наступні параметри сім'ї:

- демографічні – структура сім'ї (бездітна, однодітна, мало- або багатодітна, повна або неповна);
- соціально-культурні – освітній рівень батьків, їх участь в житті суспільства;
- соціально-економічні – майнові характеристики і зайнятість батьків на роботі;
- техніко-гігієнічні – умови проживання, оснащеність житла, особливості способу життя [63, 86].

Сім'я – це осередок суспільства. З одного боку, вона відображає всі серйозні соціальні зміни, що відбуваються в суспільстві. З іншого боку, сім'я багато в чому визначає майбутнє, бо вона суттєво впливає на формування особистості майбутнього громадянина. Сім'я відображає в собі всі серйозні соціальні зміни, що відбуваються в суспільстві. Однак ці зміни не носять дзеркального характеру, вони часом досить несподівані і своєрідні і в свою чергу істотно впливають на суспільний розвиток [7].

Можна говорити, що сім'я – це явище, яке має певні стадії, розвивається в змінних соціально-економічних умовах та залежно від розвитку суспільства. Сім'я є тим соціальним інститутом, який торкається всіх сфер життєдіяльності людини. Сім'я завжди була, є і буде визначальним інститутом у вихованні, розвитку та становленні дитини, що забезпечує дитині захист, безпеку, стабільність тощо [44, 43].

З давніх часів сім'я виконувала три основні функції: продовження людського роду (дітонародження), виховання дітей, спільне ведення

господарства. Сьогодні до базових функцій сім'ї відносять:

- «збереження життя і здоров'я;
- задоволення фізичних, матеріальних і духовних потреб людини;
- народження і виховання дітей;
- створення умов, сприятливих для розвитку і самореалізації кожного члена сім'ї;
- відтворення необхідних суспільству людських ресурсів» [96, 19].

Дослідниця Л. Карцева зазначає: «До теперішнього часу в соціології сім'ї центральну позицію займав соціоцентричний підхід, що ставить на перше місце інтереси суспільства, що передбачає дослідження соціальних функцій сім'ї. У даний час особливої популярності набув егоцентричний підхід, що з'явився в процесі гуманізації та гуманітаризації суспільної свідомості. Затверджений сімейно-центричний підхід до дослідження сім'ї як соціальної спільності є по суті справою, тієї домінантою, яка дозволяє визначити найбільш адекватні теоретичні та практичні шляхи вирішення проблем функціонування сім'ї» [46, 92]. Адже, в сім'ї знаходять відображення всі основні досягнення, труднощі і протиріччя суспільного життя.

Найважливіша функція сім'ї – це забезпечення соціалізації дітей. Соціалізація – це процес засвоєння індивідом соціального досвіду, включення дитини в систему суспільних відносин, в систему соціальних ролей. Базовим є поняття соціальної ролі як форми взаємодії між людьми. Саме в родині дитина набуває уявлення про роль та функції батьків, взаємодії старших і молодших поколінь.

На думку В. Дружиніна, сценарій соціалізації і відтворення сім'ї виглядає наступним чином:

1. «Діти спочатку отримують в якості зразка модель відносин подружжя в своїй родині.
2. Потім вони програють ці відносини, виступаючи в різних ролях із старшими і/або молодшими братами і сестрами.
3. На основі оцінки подібності моделей сім'ї вони обирають партнера і

відтворюють структуру рольових відносин батьківської сім'ї в своїй новій сім'ї» [28, 13].

Дослідники єдиної думки в тому, що функції відображають історичний характер зв'язку між сім'єю і суспільством, динаміку сімейних змін на різних історичних етапах. Сучасна сім'я втратила багато функцій: виробничу, охоронну, освітню тощо. Однак, частина функцій є стійкими до змін, в цьому сенсі їх можна назвати традиційними. До них можна віднести наступні:

- репродуктивна – у будь-якій сім'ї найважливішою є проблема дітонародження;

- господарсько-економічна – включає харчування сім'ї, придбання і утримання домашнього майна, одягу, взуття, благоустрій житла, створення домашнього затишку, організацію життя і побуту сім'ї, формування і витрачання сімейного бюджету;

- регенеративна – успадкування статусу, прізвища, майна, соціального стану;

- освітньо-виховна – задоволення потреб у батьківстві та материнстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях;

- сфера первинного соціального контролю – моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також регламентація відповідальності і зобов'язань у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь;

- рекреативна – відпочинок, організація дозвілля, турбота про здоров'я і благополуччя членів сім'ї;

- духовного спілкування – розвитку особистостей членів сім'ї, духовне взаємозбагачення;

- соціально-статусна – надання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури;

- психотерапевтична – дозволяє членам сім'ї задовольняти потреби в симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті [92].

У різні періоди життя сім'ї змінюється ієрархія сімейних функцій, то

одна, то інша займає пріоритетне місце. У своїй єдності функції сім'ї є системою сімейних відносин; виникнення в цій системі дисфункції, тобто, неузгодженості в їх взаємодії як цілого, призводить систему в кризовий стан. Так, на думку В. Курбатова, ігнорування, а часом і повна відмова сім'ї з тих чи інших причин від виконання будь-якої функції дестабілізує образ сім'ї, виникає загроза її розпаду [54].

Отже, сім'ї, соціальне функціонування яких з суб'єктивних чи об'єктивних причин ускладнене або порушене, а їхнє існування як сімей перебуває під загрозою, характеризуються як сім'ї у важкій життєвій ситуації.

У випадку виникнення складних життєвих обставин, які сім'я не може вирішити без сторонньої допомоги, виконання окремих функцій забезпечується неналежним чином, що в свою чергу впливає на забезпечення життєво необхідних потреб членів сім'ї (табл. 1.1) [44, 44-46].

Таблиця 1.1

Вплив порушення функцій на виховний потенціал сім'ї

Функція сім'ї	Характеристика функції	Вплив дисфункції на виховний потенціал сім'ї
1	2	3
Репродуктивна (дітонародження)	Продовження роду, народження дітей, задоволення потреби в дітях	Не підготовленість молодого покоління до народження та виховання дітей
Матеріально-економічна	Забезпечення економічних засад	Діти не готові до ведення домашнього господарства, на раціональний розподіл обов'язків, відсутність створення побутових умов (іграшок, місця для роботи, підготовки домашнього завдання, ліжка тощо), потреби сімей не забезпечуються

Продовження таблиці 1.1

1	2	3
Виховна	Передача батьками дітям досвіду, культурної спадщини, формування ціннісних орієнтацій, забезпечення трудового, розумового, фізичного, морально-етичного та іншого розвитку дитини, формування інтересів тощо	Порушення розвитку дитини, не сформованість власного «Я», відсутність соціально схвалених форм поведінки, відсутність або нерозвиненість соціальної норм поведінки, важковиховуваність, девіантні прояви у поведінці, невиконання обов'язків, використання фізичних методів покарання у вихованні, порушення в емоційно-вольовій сфері дитини
Господарсько-побутова	Організація і ведення побуту, створення сімейного затишку, благоустрій житла	Порушення санітарно-гігієнічних умов житла, не сформованість чи відсутність естетичного смаку, аварійний стан помешкання
Рекреаційна (дозвіллєва)	Організація та проведення дозвілля та відпочинку, розвиток інтересів	Відсутність знань та вмінь вибору правильних, соціально схвалених форм проведення дозвілля, поява та розширення негативних субкультур серед підлітків та молоді
Психотерапевтична (емоційна)	Задоволення потреб в емоційній підтримці, підтримка в різних життєвих ситуаціях	Нервова напруженість, перебування у стані стресу, відсутність почуття безпеки та захищеності
Комунікативна	Спілкування, контакт між всіма членами родини, організація внутрішньо сімейного спілкування	Відсутність стійкої структури сім'ї, проблеми у психічному здоров'ї дитини через відсутність постійного спілкування з двома батьками
Соціального контролю	Відповідальність членів сім'ї, виконання обов'язку між батьками і дітьми	Безвідповідальність за власну поведінку, відсутність соціального контролю, байдуже ставлення

Соціалізуюча	Забезпечення розвитку індивіда; формування статевої ідентифікації дитини; розвиток здібностей і потенційних можливостей; забезпечення дитині почуття захищеності тощо	Відсутність адапційного функції та емоційного розвитку потенціалу, порушення індивіда; формування процесу адаптації до умов статевої ідентифікації середовища, не дитини; розвиток сформованість «Я-образу»
--------------	---	---

Дисфункціональність сімей впливає на становлення та розвиток дітей, які в них виховуються, формує у них спотворену модель сімейних стосунків, що негативно впливає на підготовленість дитини до створення власної повноцінно-функціональної сім'ї у майбутньому.

Сім'ї, соціальне функціонування яких з суб'єктивних чи об'єктивних причин ускладнене або порушене, а їх існування як сімей перебуває під загрозою, характеризуються як сім'ї у важкій життєвій ситуації.

У соціальній роботі як окрему категорію населення виділяють сім'ю, що знаходиться у важкій життєвій ситуації. Сім'я, яка перебуває у важкій життєвій ситуації – сім'я, що потрапила в ситуацію, об'єктивно порушує життєдіяльність членів сім'ї (інвалідність, сирітство, бездоглядність, безробіття, малозабезпеченість, хвороба, відсутність певного місця проживання, конфлікти і жорстоке поведіння у сім'ї, самотність тощо), яку родина не може подолати самотійно, у зв'язку з чим потребує спеціальної підтримки і допомоги фахівців [83, 56].

В науці виділяють критичні і напружені види важкої життєвої ситуації сім'ї [9, 34].

Критична ситуація – це ситуація, коли неможливо реалізувати свої прагнення, мотиви, цілі, цінності – все те, що може бути викликане внутрішніми потребами сім'ї.

Напружена ситуація розуміється як ускладнення умов діяльності, яка набула для сім'ї особливу значимість. Іншими словами, складні, об'єктивні

умови діяльності стають напруженою ситуацією, коли вони сприймаються, розуміються, оцінюються сім'єю як важкі, небезпечні.

Конкретний стан соціальної проблеми описується через поняття соціальні обставини. Соціальні обставини складаються внаслідок інтеграції особливостей соціального середовища і особистості, яка сприймає ці особливості і своєрідно їх інтерпретує, тому важливо розрізняти типи соціальних ситуацій, вивчати специфіку поведінки людини в них, механізми їх сприйняття особистістю, вплив ситуацій на соціум, щоб мати можливість знаходити оптимальні шляхи подальшого соціального руху [64, 27].

Обставини можуть бути визначені з позиції двох підходів: перший підхід полягає в розумінні обставин як зовнішніх умов протікання життєдіяльності людини; другий підхід розглядає обставини як результат активної взаємодії особистості і середовища. Обставини, як об'єктивна сукупність елементів середовища, надає обумовлюючий, стимулюючий і коригуючий вплив на суб'єкт, в свою чергу, піддаючись активному впливу суб'єкта.

Складні обставини завжди характеризуються невідповідністю між тим, що людина хоче (зробити, досягти тощо), і тим, що вона може, опинившись в даних обставинах і маючи в своєму розпорядженні наявні у неї власні можливості. Така неузгодженість перешкоджає досягненню спочатку поставленої мети, що тягне за собою виникнення негативних емоцій, які служать важливим індикатором труднощів тих чи інших обставин для людини [49, 40].

Складні життєві обставини – це обставини, які об'єктивно порушують життєдіяльність особи, які він не може подолати самотійно [39, 7].

Складні життєві обставини, під впливом яких складаються способи поведінки, і формується ставлення до ускладнень, мають різний характер.

Існують різні підходи до аналізу обставин: структурний і змістовний, і два основні підходи до опису обставин: описовий та класифікаційний.

Складні обставини виникають у разі невірноваженості в системі відносин особистості та її оточення або невідповідності між цілями

прагненнями і можливостями їх реалізації, або якостями особистості. Подібні обставини висувають підвищені вимоги до здібностей і можливостей людини, до її морального і матеріального потенціалу, обмежують її активність [38, 68].

Існує кілька класифікацій категорії «складні життєві обставини».

Так, М. Тишкова пропонує класифікувати їх за ступенем участі людини:

- «складні життєві обставини (хвороба, небезпека інвалідності або смерті);
- складні обставини, пов'язані з виконанням будь-якої задачі (труднощі, протидія, перешкоди, невдачі);
- складні обставини, пов'язані із соціальним впливом (обставини суспільної поведінки, оцінки і критика, конфлікти, тиск тощо)» [24, 89].

Натомість, Ф. Василюк визначає складні обставини в найзагальнішому плані, як обставини неможливості, тобто, це такі обставини, в якій суб'єкт зіштовхується з неможливістю реалізації внутрішніх потреб свого життя (мотивів, прагнень, цінностей тощо). Науковець виділяє чотири основні типи відповідно до особливостей обставини: стрес, фрустрацію, конфлікт і кризу [20, 42].

Стрес – це стан психофізіологічного напруження, що виникає у людини під впливом будь-яких сильних впливів і супроводжується мобілізацією захисних систем організму і психіки.

Фрустрація – психічний стан, що виражається в особливостях переживань і поведінки, що викликаються об'єктивно непереборними (або суб'єктивно так розуміючими) труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети або вирішення завдання; стан краху і пригніченості, викликане переживанням невдач.

Конфлікт – відсутність згоди між двома або більше сторонами – особами або групами.

Криза – важкий перехідний стан, викликаний хворобою, стресом, травмою тощо; емоційно значуща подія або радикальна зміна статусу в індивідуальному житті [20, 45].

За типами труднощів К. Муздибаєв класифікує складні життєві обставини:

- за інтенсивністю;
- за величиною втрати або загрози;
- за тривалістю (хронічні, короткострокові);
- за ступенем керованості подій (контрольовані, неконтрольовані);
- за рівнем впливу [65, 14].

Натомість, К. Бітюцька виділяє два типи ознак складних життєвих обставин: загальні і приватні [13, 87].

До першого типу відносяться загальні для всіх складних життєвих обставин параметри:

- значимість обставини;
- занепокоєння, емоційні переживання, викликані ними;
- підвищені витрати власних ресурсів для співволодіння з обставинами [13, 87].

Приватні ознаки (непідконтрольність, невизначеність, складність у прогнозуванні, в ухваленні рішення тощо) варіюють в залежності від типу обставини і особистісних особливостей людини.

Ознаки, на підставі яких здійснюється категоризація складних життєвих обставин, є критеріями когнітивного оцінювання цих обставин [13, 87].

Когнітивне оцінювання складних життєвих обставин є процесом її суб'єктивного сприйняття і інтерпретації, результатом якого є суб'єктивна картина обставини, представлена у свідомості індивіда. Когнітивне оцінювання складних життєвих обставин - це система інтегрованих когнітивних і емоційних процесів, пов'язаних з множинними оцінками людиною обставини і себе в обставинах. Це передбачає оцінювання:

- суб'єктивної труднощі, значимість, стресогенність, ступень прогнозованості і підконтрольності обставин;
- втрат, які з нею пов'язані;
- варіантів вирішення;

- власних можливостей (фізичних, психологічних, інтелектуальних, моральних, тимчасових) і досвіду подолання складних життєвих обставин [13, 88].

Дослідник К. Флейк-Хобсон розглядає складні життєві обставини, характерні для дітей, і виділяє два типи обставин підвищеного ризику.

1. Обставини, пов'язані з відсутністю або втратою почуття захищеності:

- ворожа, жорстока сім'я;
- сім'я з емоційними порушеннями;
- сім'я, яка не забезпечує нагляду та догляду;
- негармонійна сім'я (яка розпадається або вже розпалася);
- надмірно вимоглива сім'я (домінуюча гіперопіка);
- поява нового члена сім'ї (вітчим, мачуха, брат, сестра);
- суперечливе виховання або зміна типу;
- чуже оточення за рамками сім'ї (мова, культура).

2. Обставини, що викликають беззахисність через відрив від сім'ї:

- попадання в чужу сім'ю;
- направлення до дитячого закладу;
- госпіталізація [82, 49].

Такого роду обставини, надаючи значний вплив на весь хід психічного розвитку, здатні серйозно порушити соціальну адаптацію дитини, глибоко деформувати її психіку. Перераховані обставини охоплюють найбільш суттєві, значимі життєві відносини дитини, тому їх наявність має визначати серйозні негативні наслідки для розвитку особистості.

Існують і іншого типу важкі обставини, які, з більшою ймовірністю, можуть зустрітися в житті практично кожної людини, в тому числі і дитини. Це так звані «обставини стресу у повсякденному житті» – повсякденні, часто і повторювані події, здатні викликати труднощі і негативні переживання (наприклад, відвідування зубного лікаря, сварка з товаришем, відповідь на іспиті, звільнення тощо). Їх вплив на розвиток особистості не менш великий. Це можна пояснити тим, що всі подібні обставини потрібно долати, кожен раз

необхідно знаходити те чи інше рішення. Саме в таких звичайних обставинах людина набуває вдалий чи невдалий досвід подолання перешкод, визначає власне ставлення до труднощів, пробує, «приміряє» різні способи дії, виробляє найбільш прийнятну для себе тактику поведінки [5, 320].

Поняття «складні життєві обставини» тісно пов'язане зі словосполученням «екстремальні обставини» і «кризові обставини».

Екстремальні обставини – умови, що різко відрізняються від звичайних і в силу цього впливають на психіку, не адаптовану до них, як стресори.

Так, Н. Осухова вважає, що екстремальні (максимально важкі) обставини, як причина виникнення кризових станів за критерієм походження, можна розділити на: природні; техногенні; психологічні. Ступінь критичності кожної з них визначається наслідками для індивіда. Людина, перебуваючи в центрі кожної з трьох типів обставин, завжди стикається із загрозою життю чи благополуччю. Однак, роль суб'єкта в генезі кожної з цих обставин неоднакова [71, 58].

В екстремальних обставинах природного походження в більшій мірі грають роль природні процеси. Землетруси, цунамі і інші природні явища виступають тими потенційними небезпеками, які супроводжують людство впродовж всього життя і залишаються непідвладними управлінню. Посилення прогресу, з іншого боку, сприяє тому, що людина намагається опанувати силами природи і, в свою чергу, може спровокувати порушення природних процесів [71, 59].

Техногенні екстремальні обставини в набагато більшому ступені визначаються людським фактором (активністю, або навпаки, пасивністю людини). Науково-технічний прогрес сприяє постійному ускладненню машин, як нової реальності, яку породжує вже самою людиною. Однак, паралельно з технічним вдосконаленням відбувається посилення ймовірності і критичності екстремальних ситуацій техногенного характеру. Збільшення кількості машин підвищує ймовірність аварій з їх участю, ускладнення технічних засобів підвищує можливості їх поломки тощо. Навпаки, пасивність людини (погане

навчання, неуважність, низька трудова дисципліна тощо), сприяє накопиченню великої кількості зношених технічних засобів, що, в свою чергу може стати причиною техногенних екстремальних обставин.

Екстремальні обставини психологічного характеру виникають в соціальному просторі, а причиною їх розвитку є тільки людина. Вона сама породжує ці обставини, переживає їх і отримує певний результат. Фактори (причини, сили, особливості), які надають психологічну дію на людину, можна умовно розділити на кілька груп [71, 64].

1. Морально-психологічні чинники:

- порушення громадського порядку;
- спостерігаються людські втрати, позбавлення, загибель людей, загальна дезорганізація життя; застосування фізичної сили;
- велика значимість подій, розуміння особистої причетності до них;
- усвідомлення відповідальності за свої рішення, вчинки тощо.

2. Професійно-психологічні чинники характеризуються загальним впливом на психіку, що ускладнює реалізацію звичайних, відпрацьованих раніше дій, які успішно виконувалися у відносно спокійних робочих умовах. До них можна віднести: новизну, незвичайність; раптовість, стрімкість, дефіцит часу; високі, тривалі навантаження; ризик; невизначеність.

Кризові обставини – це обставини емоційного і розумового стресу, що вимагають внесення суттєвих змін до уявлень людини про себе і про світ за короткий проміжок часу. Особистість, яка перебуває в кризі, не може залишатися незмінною. Слово «криза» сприймаємо як свого роду попередження: слід щось зробити, поки не сталося щось гірше.

Так, В. Козлов виділяє два основних види криз: ймовірнісні і закономірні. «Ймовірнісні кризи відбивають гіпотетичну можливість виникнення екстремального впливу і, як наслідку, кризового стану. До подібного роду криз відносять: смерть близької людини; втрату статусу; розлучення; насильство; професійні кризи. До закономірних відносять кризи розвитку. Ці кризи відображають еволюційні етапи онтогенезу, через які проходить кожна

людина, і серед них виділяють, наприклад, підліткова криза, криза середнього віку» [47, 291].

Отже, складні життєві обставини виникають або в разі порушення рівноваги у системі відносин особистості і її оточення; або невідповідності між цілями, прагненнями і можливостями їх реалізації і якостями особистості. Подібні обставини висувають підвищені вимоги до здібностей і можливостей людини, до її особистісного потенціалу і стимулюють її активність.

У науковій літературі наведено фактори, що впливають на формування важких життєвих ситуацій сім'ї:

- економічні фактори (низький матеріальний рівень життя сім'ї, погані житлові умови тощо);
- медико-демографічні фактори (неповна сім'я, багатодітна сім'я, родина з дитиною-інвалідом, сім'я з батьками-інвалідами тощо);
- соціально-психологічні фактори (алкоголізм, аморальний спосіб життя батьків тощо) [25].

Однак, наявність того чи іншого фактору соціального ризику не означає обов'язкового виникнення важкої життєвої ситуації в родині, воно лише вказує на великий ступінь ймовірності.

Дослідник Дж. Амірхан, на основі факторного аналізу розроблених копіюг-відповідей на стрес, виділив три групи копіюг-стратегій (копіюг-стратегія – це те, що робить людина, щоб впоратися зі стресом):

- стратегія вирішення проблем – активна стратегія, коли родина намагається використовувати всі свої внутрішні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми;
- стратегія пошуку соціальної підтримки – активна стратегія, при якій сім'я для ефективного вирішення проблеми звертається по допомогу й підтримку до оточуючих: родичам, установам соціального захисту;
- стратегія уникнення – це стратегія, коли сім'я або окремі її члени намагаються уникнути контакту з навколишньою дійсністю, відійти від вирішення проблем (зануренням у хворобу, відокремлення від суспільства,

зловживання алкоголем тощо) [83, 66].

Найбільш ефективним є використання двох перших стратегій в залежності від ситуації. В одних випадках сім'я може самостійно впоратися з труднощами, які виникли, в інших їй потрібна підтримка оточуючих.

Отже, у родині закладаються основи формування найважливіших моральних якостей, способи моральної поведінки і відносин між людьми, життєво важливі вміння і навички, які складають базу для навчання і виховання в школі, інших освітніх організацій і суттєво впливають на створення дитиною в майбутньому своєї родини.

У сучасних умовах саме держава визначає соціальні можливості поліпшення якості життя сім'ї в цілому. В даний час соціальна система може надавати допомогу родині переважно на етапі її кризи, в момент конфлікту або розпаду, займатися ж профілактикою сімейних дисфункцій, налагодженням сімейних комунікацій в передкризовому стані більшість соціальних установ поки не в змозі.

Отже, можемо зробити висновок, що сім'я є засноване на шлюбі або кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю. В сім'ї людина засвоює норми і правила людської поведінки. Коли сім'я ігнорує, а часом повністю відмовляється з тих чи інших причин від виконання будь-якої функції, дестабілізується образ сім'ї, виникає загроза її розпаду. Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, а стають соціальними сиротами та направляються до інтернатних закладів.

1.4. Сутність та зміст соціально-педагогічного супроводу сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах

Соціально-педагогічний супровід як вид діяльності, спрямований на допомогу родині, яка опинилася у важкій життєвій ситуації, на основі активізації її соціальної участі. Однак, її позитивні можливості

використовуються дуже слабо. До теперішнього часу слабо розроблені теоретико-методологічні основи соціально-педагогічної супроводу сім'ї, у визначенні сутності та змісту соціально-педагогічного супроводу є розбіжності.

Під соціально-педагогічним супроводом сім'ї мається на увазі діяльність професійних соціальних працівників і фахівців суміжних областей з надання превентивної соціальної допомоги у вирішенні її внутрішніх і зовнішніх проблем, пов'язаних з фізичним і психічним здоров'ям, спілкуванням, участю у трудовій діяльності, успішної соціалізацією, життєвим і професійним самовизначенням.

Сутність соціально-педагогічного супроводу полягає в забезпеченні «допомагаючих відносин» (термін К. Роджерса), в створенні умов суб'єкту, який прагне вирішити свої проблеми усвідомлено, добровільно, самостійно або стихійно, не цілеспрямовано, і що знаходиться на межі відчаю в силу їх складності і власної неспроможності. Саме соціально-педагогічний супровід з боку професіоналів в даному випадку виявляється необхідним фактором реального гуманізму, так як дозволяє не порушувати суверенітет особистості, зберігаючи свободу та вибір діяльності і проектування шляхів досягнення запланованого. При цьому, сутність допомагаючих відносин полягає у сприянні іншій стороні в особистісному зростанні, ефективному виборі, розвитку зрілості, самостійності і відповідальності, вміння контактувати з іншими людьми [19].

Так, Р. Літвак стверджує, що соціально-педагогічний супровід базується на гуманістичних ідеях, в яких основну роль відіграють поняття «допомога», «турбота». У нашій країні в зв'язку з розвитком соціальної роботи поняття «соціально-педагогічний супровід» набуває все більш наукове значення, і має вельми широкий зміст вживання [56].

Прагнення людини до захищеності, підтримки – одна із життєво важливих потреб людини. Соціально-педагогічний супровід виступає як засіб психічного, фізичного і душевного захисту від несприятливих факторів, спосіб відстоювання переконань, поглядів, захист прав, свободи як людини

громадянина своєї Батьківщини.

Участь держави в процесі соціальної підтримки сім'ї виражається в створенні найбільш сприятливих умов (матеріальних, соціальних), в яких вона змогла б займатися вихованням дитини, створила б для неї сприятливу ситуацію взаємодії з усіма членами сім'ї.

У дослідженнях Г. Сабітової виділено основні соціально-педагогічні, синергетичні та стратегіальні підходи, а, також, сформульовано основні методологічні характеристики соціально-педагогічного супроводу сім'ї з дітьми. За твердженням автора, особлива увага приділяється виявленню сутності та структури соціально-педагогічної ситуації, яка є ядром соціально-педагогічного супроводу, її інваріантною одиницею [80, 69].

До центральних методологічних характеристик соціально-педагогічного супроводу сім'ї, що перебувають у складних життєвих обставинах, автор відносить:

- соціальну обумовленість потреби сім'ї в соціально-педагогічному супроводі;
- типізацію моделей цінностей, очікувань і потреб сім'ї в сфері соціальної взаємодії на рівнях: сім'я-держава, сім'я-суспільство, сім'я-сім'я;
- взаємозв'язок зовнішніх очікуваних сім'єю впливів і їх інтеріоризація, привласнення, переклад у внутрішні дії, їх внутрішньо сімейна актуалізація.

Також, Г. Сабітовою виділені основні технологічні характеристики і створені класифікації даного виду соціально-педагогічної діяльності. Розроблено алгоритм вивчення проблем сім'ї з дітьми як інваріанту технологій, що дозволяє визначити стратегію і оптимальний комплекс заходів щодо соціально-педагогічної підтримки сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах [81].

Крім того, Г. Сабітовою виділені ознаки і провідні тенденції зміни соціально-педагогічного супроводу сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, на інституціональному рівні, показана варіативність її інфраструктури, визначено основні шляхи подальшого розвитку даного

соціального інституту. Базовим положенням виступає розуміння інституціоналізації соціально-педагогічної підтримки сім'ї як «процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, яка здатна діяти в напрямку задоволення суспільної потреби в підтримці сім'ї, що має дітей» [80, 71].

У роботах О. Арсентьева сутність соціально-педагогічного супроводу сім'ї визначається також як «діяльність професійних соціальних працівників і фахівців суміжних областей з надання превентивної соціальної допомоги у вирішенні її внутрішніх і зовнішніх проблем, пов'язаних з фізичним і психічним здоров'ям, спілкуванням, участю у трудовій діяльності, успішною соціалізацією, життєвим і професійним самовизначенням» [6, 131].

Визначені соціальні смисли і умови успішності соціально-педагогічного супроводу сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах:

- згода сім'ї (або окремих її членів) на допомогу і підтримку;
- пріоритет у вирішенні сімейних та особистих проблем самих її членів;
- спільність, співпраця, сприяння як посередництво, кураторство, піклування, що відображають змістовну і технологічну суть соціального патронату;
- дотримання принципу конфіденційності;
- захист прав та інтересів сім'ї на всьому просторі її життя [6, 132-133].

Соціально-педагогічний супровід сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, Л. Оліференко розглядає як особливий вид соціально-педагогічної діяльності, здійснюваної по відношенню до дитинства і сім'ї. Дослідник відзначає, що «дитині необхідна допомога, надана в потрібний момент, яка може її підтримати ... в результаті дитина в змозі подолати труднощі, змінити світогляд, ціннісні орієнтації і стати нормальним громадянином, людиною, особистістю». Однак, змінити дитину будь-якого віку, яка має негативний життєвий досвід, негативну оцінку себе і своїх можливостей, яка зазнала різні травми (психічні, фізичні, сексуальні), відчула брак любові і турботи з боку батьків, має наслідки різного виду депривації,

відчула на собі відчуженість суспільства і байдужість держави, надзвичайно важко. Це вимагає особливих знань, володіння специфічними методами і прийомами, особливої організації, яка об'єднує фахівців різного профілю і дозволяє виявляти, визначати і вирішувати проблеми дітей [70, 46].

Тому, необхідна не просто допомога оточуючих, але спеціально організована, професійна соціально-педагогічна підтримка, яка полягає у виявленні, визначенні та вирішенні проблем дитини з метою реалізації та захисту її прав на повноцінний розвиток і освіту.

Соціальну роботу із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, безпосередньо здійснюють спеціалісти центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб), затвердженим відповідно Наказу «Про внесення змін до Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах» від 25.01.2017 р. [74].

У роботі з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, соціальний супровід слід розглядати як вид соціальної роботи з клієнтом або родиною, які опинилися в складних життєвих обставинах, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно, що передбачає надання комплексної індивідуальної соціальної допомоги.

В ході соціального супроводу сім'я отримує соціальну підтримку, комплекс соціальних послуг, робота фахівця спрямована на організацію самопомоги і активізації ресурсів сім'ї. Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах складається з декількох етапів: підготовчий етап, етап реалізації соціального супроводу та етап завершення соціального супроводу.

Соціальний супровід передбачає:

- надання комплексної індивідуальної соціальної допомоги сім'ї, в залежності від індивідуальних потреб і ресурсів;
- соціальне виховання, яке включає створення умов та проведення

заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння знань, соціального досвіду, формування соціально-позитивних ціннісних орієнтацій;

- психологічну, соціальну та юридичну підтримку;
- представництво інтересів сім'ї в органах виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствах, установах і організаціях різних форм власності, щодо сприяння у вирішенні складних життєвих обставин;
- збереження, підтримку і захист здоров'я членів сім'ї, сприяння у досягненні поставленої мети і розкритті їх внутрішнього потенціалу тощо [88, 189].

Зміст соціально-педагогічного супроводу сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах складається з наступних етапів:

1. Скрінінг:

- виявлення, діагностика і оцінка сімейної ситуації як важкої, кризової або небезпечної, збір попередньої інформації про сім'ю і окремих членів родини (загальні відомості про сім'ю, структура сімейних ролей, сімейні підсистеми і межі, правила, стандарти взаємодії, міфи та історії, сімейні стабілізатори, сімейне спадкування, життєві цикли сім'ї);
- порушення життєдіяльності сім'ї (сім'я у важкій життєвій ситуації, сімейний стрес і копінг, латентне сімейне порушення і його причини, сімейний діагноз);
- характеристика міжособистісних стосунків у сім'ї та її взаємодія із соціальним оточенням, фактори, що визначають відносини сім'ї і їх попередній аналіз (тривалість перебування сім'ї у важкій життєвій ситуації, адаптивність сім'ї тощо), аналіз отриманої інформації для розробки програми реабілітації сім'ї, яка перебуває у важкій життєвій ситуації. На даному етапі фахівець на підставі отриманих даних вибудовує первинну гіпотезу дизфункції сім'ї.

2. Втручання фахівця або комплексу фахівців для стабілізації соціальної ситуації сім'ї. Максимально знизити ризик і нівелювати можливість переходу ситуації з важкої життєвої до небезпечної, перш за все для проживаючих в сім'ї

неповнолітніх. Для цього, в залежності від потреб сім'ї, надати їй необхідну інформацію для стабілізації ситуації в соціальному плані.

3. Соціально-педагогічна, соціально-психологічна робота фахівця зі зміни мотивації сім'ї і найближчого оточення. Консультативна робота з сім'єю, виявлення ресурсності сім'ї та підтримка мотиву до зміни важкої життєвої ситуації.

4. Проблемний аналіз – безпосередня робота фахівця із сім'єю з опрацювання причин неблагополуччя, характеру проблеми та їх вплив на життєдіяльність окремого члена і всієї родини в цілому, виявлення ресурсів і систем зв'язків, здатних брати участь у підтримці сім'ї (освітні, медичні, правоохоронні та інші).

5. Розгляд діапазону можливих рішень, способів їх досягнення і вибір найбільш ефективних для даної сім'ї. Укладення договору з визначенням відповідальності, обов'язків, термінів та інших параметрів, включених в патронажну програму.

6. Соціально-психологічна підтримка сім'ї – безпосереднє виконання дій фахівцем спільно з усіма членами сім'ї, спрямованих на досягнення запланованих перетворень, з урахуванням потреб сім'ї та окремих її членів, мотивації і ресурсності сім'ї як системи для подолання складної життєвої ситуації. На початковому етапі фахівець «приєднується» до сімейної системи і бачить сімейні відносини «зсередини», що допомагає йому виявити порушені комунікації між членами сім'ї, деструктивні зразки поведінки, трансгенераційний (міжпоколінний) зв'язок, що ускладнює самостійний вихід сім'ї зі складної життєвої ситуації. Завдання фахівця «підвести» сім'ю до усвідомлення виявлених порушень взаємодії, допомогти у виробленні конструктивних способів взаємодії як всередині сім'ї, так і при взаємодії сім'ї з соціумом, допомога у виробленні ефективних копінг-стратегій поведінки в нових життєвих умовах. На цьому етапі доцільно використовувати техніку циркулярного інтерв'ю.

7. Оцінка ефективності запланованих дій фахівця та сім'ї, і, при

необхідності внесення змін до програми роботи з сім'єю.

8. Завершення роботи з сім'єю. Рефлексивний аналіз проведеного соціального втручання спільно з сім'єю [40, 108-109].

Застосування технік системного сімейного підходу дозволить в короткі терміни і з мінімальними ресурсними витратами фахівців соціальних служб надавати ефективну допомогу сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Слід зазначити, що на сьогоднішній день сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах, є об'єктом дослідження багатьох наук. Наведений зміст роботи дозволить досягти позитивного результату при роботі із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. Використання в соціально-педагогічній роботі технік соціального супроводу, соціального інспектування, соціального патронату, дозволить вирішити проблеми сімей, зміцнити сім'ю, досягти сімейного благополуччя, що допоможе вирішити багато соціальних проблем суспільства.

Отже, соціально-педагогічний супровід сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах є однією з ключових технологій соціальної роботи, спрямованої на вирішення психологічних, міжособистісних, соціальних та інших проблем шляхом встановлення безпосередньої взаємодії між соціальним працівником і сім'єю. Це вид соціальної роботи, спрямованої на забезпечення оптимальних умов життєдіяльності сімей, дітей шляхом надання необхідних соціальних послуг, допомоги та здійснення відповідних заходів: різних видів матеріальної та психологічної допомоги, консультування, захисту інтересів сім'ї в органах державної влади.

На сьогоднішній день багато громад в Україні стурбовані загостренням соціальних і економічних проблем, які погіршують соціальне становище сімей з дітьми, особливо сімей, які опинилися в соціально небезпечному положенні. Спеціальні урядові програми, спрямовані на їх рішення, не дають очікуваних результатів. Сьогодні можна констатувати наявність недостатнього рівня забезпечення державою єдиного і комплексного підходу до налагодження

роботи всіх суб'єктів системи соціального захисту сімей в соціально небезпечному положенні і дітей в Україні, повна відсутність системи взаємодії відповідних служб для об'єднання, при необхідності, зусиль в інтересах окремої сім'ї з метою комплексного рішення її проблем і подолання умов при яких вона опинилася в складних життєвих обставинах.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ, ФОРМИ ТА МЕТОДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМ'Ї У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ У ЦЕНТРИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ «ЗАТИШНА ДОМІВКА»

2.1. Методика дослідження становища сімей, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка»

Дослідження проходило на базі Комунального закладу «Центр соціальної підтримки дітей та сімей «Затишна домівка» Запорізької міської ради.

Центр соціальної допомоги «Затишна домівка» – це заклад соціального захисту дітей та сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. «Затишна домівка» знаходиться за адресою м. Запоріжжя, вул. Таганська, 8.

Головна мета центру – забезпечення прав дітей та сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, запобігання соціальному сирітству, сприяння розвитку і зміцненню сім'ї, покращенню соціального благополуччя дітей та сімей з дітьми.

Дослідно-експериментальна робота проводилась нами в три етапи: на першому етапі ми виявляли проблеми родин, що опинились у складних життєвих обставинах; на другому етапі нами було розроблено та впроваджено програму соціально-педагогічного супроводу сімей, що опинились у складних життєвих обставинах; третій етап передбачав аналіз ефективності впровадженої програми щодо супроводу сімей, що опинились у складних життєвих обставинах.

На першому поверсі закладу «Затишна домівка» розташовано 12 кімнат для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років. Сюди вони потрапляють у тому випадку, якщо через життєві обставини

опинилися без житла. На цьому ж поверсі розташована кухня, де пожильці можуть приготувати собі їжу.

На другому поверсі знаходяться кімнати для мам з діточками. Жінки, які опинилися у скрутних життєвих обставинах, також звертаються по допомогу до соціальних служб. Відділення для матерів з дітьми розраховано на 27 осіб (9 сімей). Ними можуть скористатися сім'ї, які потребують соціальної допомоги, опинившись в складних життєвих обставинах. Тут дадуть притулок і вагітним жінкам, які перебувають на останніх трьох місяцях вагітності.

Всі приміщення закладу мають обладнані житлові кімнати, 2 кухонні приміщення, пральню, санвузол, кімнату для відпочинку, ігрову.

У нашому дослідженні приймали участь 20 сімей з дітьми, що перебували у складних життєвих обставинах, а саме жінки віком 25-35 років.

Контент-аналіз показників результативності діяльності центру «Затишна домівка» дозволив нам навести загальні кількісні дані (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Контент-аналіз показників результативності діяльності центру
«Затишна домівка» за період 2018-2019 рр.**

Найменування	2018 р.	2019 р.	Зростання, %
Жінки	15	20	1,33
Неповнолітні, в т. ч.	18	24	1,33
Дівчатка	11	14	1,27
Хлопчики	7	10	1,43

Отже, у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка» допомогу отримали 20 жінок у віці 25-35 років і 24 дитини у віці від 1 до 16 років.

Для виявлення рівня сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, оцінки показників психоемоційної сфери, складено комплекс діагностичних методів і методик.

1. Методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора (адаптація В. Норахідзе).

2. Тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін).

3. Шкала самотності (Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон).

4. Диференційована самооцінка функціонального стану (тест «Самопочуття-Активність-Настрій», САН).

5. Методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора (модифікація В. Норахідзе) (див. додаток А) [48, 106-109].

Методика призначена для вимірювання рівня тривожності. У 1975 р. В. Норахідзе доповнив опитувальник шкалою брехні, яка дозволяє судити про демонстративність, нещирість у відповідях. Методика використовується при індивідуальному та груповому обстеженні, здатна вирішувати як теоретичні, так і практичні завдання.

Для зручності користування кожне твердження може пропонуватися респонденту на окремій картці. Відповідно до інструкції респондент відкладає картки вправо і вліво залежно від того, згоден він чи не згоден з твердженнями, що містяться в них. Тестування триває 15-30 хвилин.

Рівні вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора (модифікація В. Норахідзе):

- дуже високий рівень тривоги, свідчить про наявність психічних порушень. Суб'єкт відчуває загрозу, відчуває дискомфорт, неспокій навіть у тих життєвих ситуаціях, які до цього не мали місце. Він дуже критичний до себе. З'являються труднощі в навчанні, роботі, спілкуванні з людьми, агресія по відношенню до них. Самостійно людина з цим впоратися не може. Фізичний прояв виражається підвищеною пітливістю, метеоризмом, слабкістю, прискореним диханням і серцебиттям, почервонінням шкіри;

- високий рівень. Особистості цієї групи мають високу емоційність, низька самооцінка. Вони сприйнятливі до критики, бояться висловлювати свою думку і висловлювати почуття. Такі люди гірше працюють в стресових ситуаціях. Вони відчувають необхідність у визнанні. Можуть спостерігатися фізичні прояви тривожності. Необхідно навчитися справлятися з напруженими

ситуаціями і тримати себе в руках для запобігання розвитку психосоматичних захворювань;

- середній (з тенденцією до високого). Показник характеризується спокійним емоційним станом, товариськістю, помірною самооцінкою. Це більш відкриті люди, на відміну від тих, у кого висока тривожність. Але вони так само можуть відчувати безпричинне занепокоєння, коли для цього немає видимих причин;

- середній (з тенденцією до низького) показник. Такий індивідуум має свою думку, вміє її висловлювати і відстоювати. У нього досить висока самооцінка і незалежність поглядів. Спокійно ставиться до критики. Є схильність до лідарства. Відчуває переживання в тих випадках, коли для цього дійсно є привід;

- низький рівень. Такі люди можуть здатися байдужими, ледачими і безвідповідальними. Але це не завжди так. Вони так само здатні відчувати страх і напругу, але тільки в момент, коли є потенційно небезпечна ситуація, яка виникла. У природі представники одного виду можуть по-різному справлятися із завданнями для виживання.

Таблиця 2.2

Результати вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора

Показники	Кількість жінок	Кількість жінок, %
Дуже високий рівень	1	5
Високий рівень	3	15
Середній рівень (з тенденцією до високого)	9	45
Середній рівень (з тенденцією до низького)	6	30
Низький рівень	1	5

Високий рівень занепокоєння сильно мотивує особистість, приводячи її в

напругу задовго до виникнення небезпеки. Низький рівень дозволяє суб'єкту добре розслабитися, щоб потім мобілізувати всі сили в конкретний момент.

У кожній лінії поведінки є свої переваги і недоліки. Але раз вони обидві існують на сьогоднішній день, значить, виправдовують себе.

Результати вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора (модифікація В. Норахідзе), наведені в таблиці 2.2 та рисунку 2.1.

Результати дослідження тривожності жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах демонструють наступне:

- дуже високий рівень у 1 жінки (5 %);
- високий рівень мають 3 жінки (15 %);
- середній рівень (з тенденцією до високого) мають 9 жінок (45 %);
- середній рівень (з тенденцією до низького) має 6 жінок (30 %);
- низький рівень у 1 жінка (5 %).

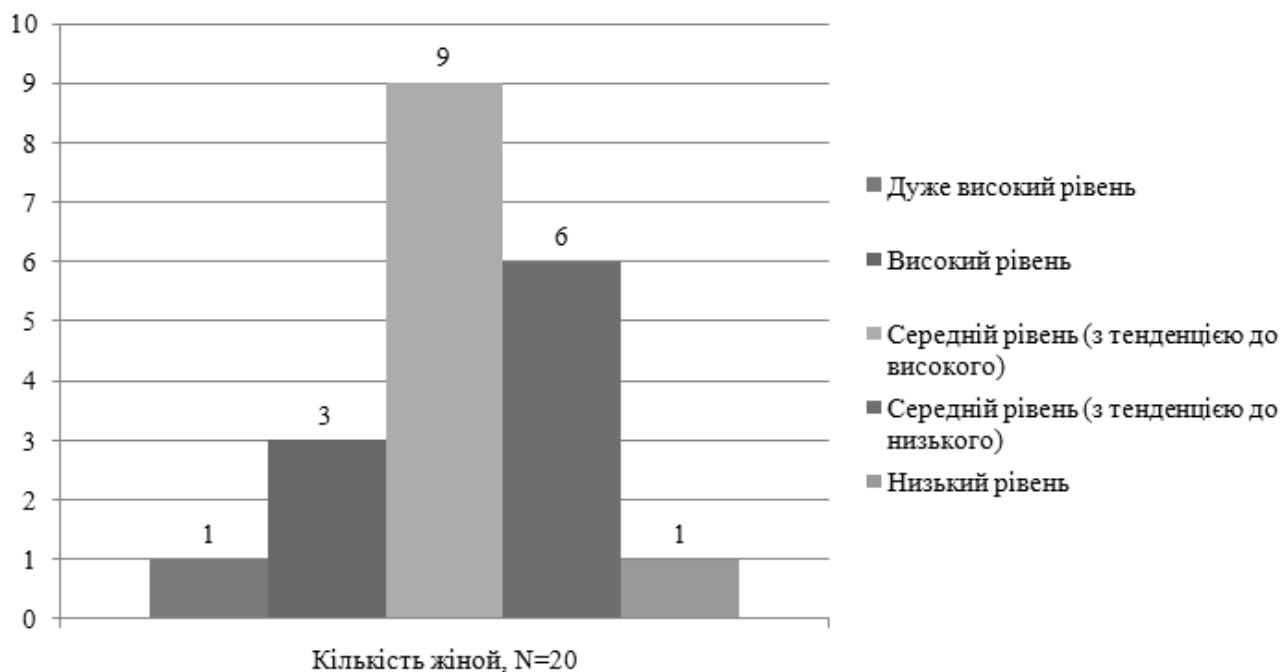

Рисунок 2.1. – Результати вимірювання рівня тривожності жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах.

Отже, аналіз результатів початкової психодіагностики і показників психоемоційної сфери одиноких матерів продемонстрував, що для половини

жінок (40%) характерний середній рівень тривожності і самотності з тенденцією до високого.

Тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін) (див. додаток Б) [45, 144-152].

Тест-опитувальник батьківського ставлення представляє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей з виховання і розуміння характеру і особистості дитини, її вчинків.

Опитувальник включає 61 питання, кожне з яких орієнтоване на одну з п'яти шкал:

- прийняття/відкидання дитини;
- кооперація (симбіоз);
- контроль (авторитарна гіперсоціалізація);
- ставлення до невдач дитини (маленький невдаха);

Аналіз відповідей за тест-опитувальником батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін).

1. «Прийняття-відштовхування». Шкала показує інтегральне емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі батькам подобається дитина такою якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Батьки багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси і плани. На іншій шкалі: батьки виховують свою дитину погано, непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. Батьки відчують до дитини смуток, злість, тощо. Вони не довіряють дитині та не поважають її.

2. «Кооперація». Шкала показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені в планах дитини, намагаються допомогти, співчують їй. Батьки високо цінують інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують гордість за неї. Вони задовольняють ініціативу і самостійність дитини. Батьки довіряють дитині, намагаються стати на його бік з будь яких питань.

3. «Симбіоз». Шкала відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною. Батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, огородити її від труднощів, неприємностей в житті. Батьки постійно відчують неспокій за життя дитини, котра здається їм маленькою та беззахисною.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація» контроль. Шкала відображає налагоджену форму керування поведінки дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог. За вияв своєї думки дитину буде покарано. Батьки слідкують за досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, думками, тощо.

5. «Маленький невдаха» інфантилізація. Шкала відображає особливості виховання і розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою. Інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими. Дитину вважають непристосованою, не успішною та відкритою для поганих справ. Батьки не довіряють своїй дитині. У зв'язку з цим батьки намагаються відгородити дитину від труднощів життя, вимогливо контролюють її дії.

У зведеній діагностичній таблиці (табл. 2.3) представлені результати тест-опитувальника батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін).

Таблиця 2.3

Результати опитувальника батьківського ставлення у жінок

Показники	Кількість жінок	Кількість жінок, %
Прийняття-відштовхування	10	50
Кооперація	2	10
Симбіоз	1	5
Контроль	6	30
Інфантилізація	1	5

Отримані результати представимо на рис. 2.2. Результати дослідження демонструють наступне: прийняття-відштовхування – 10 жінок (50 %);

кооперація – 2 жінки (10 %); симбіоз – 1 жінка (5 %); контроль – 6 жінок (30 %); інфантилізація – 1 жінка (5 %).

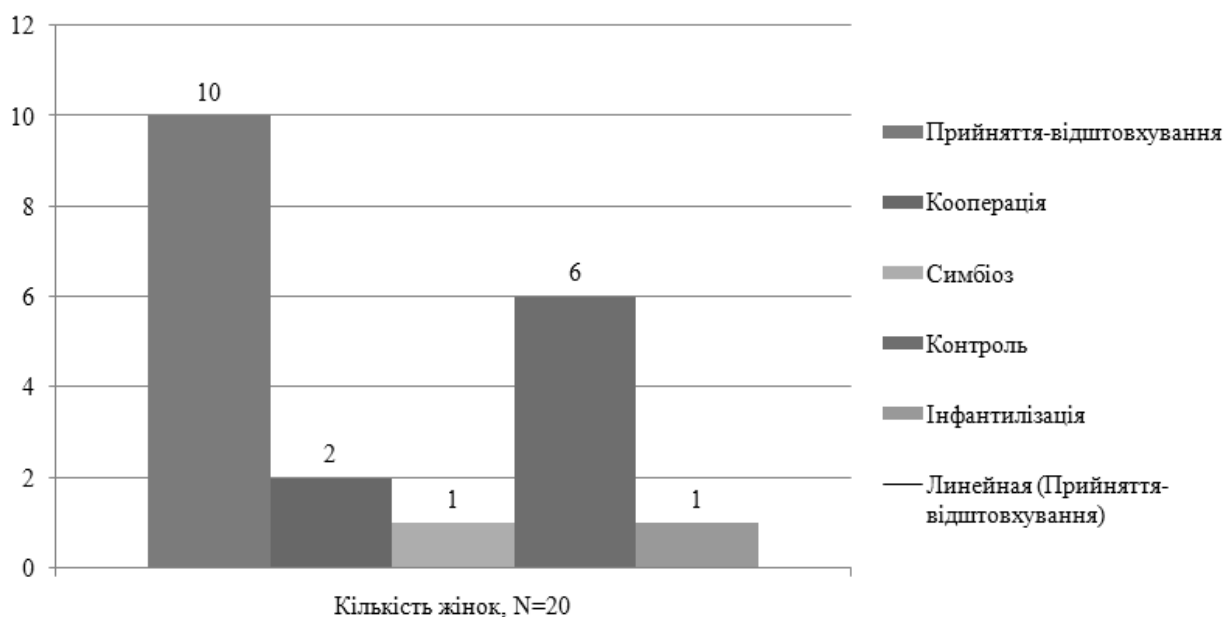

Рисунок 2.2. – Результати тест-опитувальника батьківського ставлення жінок у сім'ях, що перебувають у складних життєвих обставинах.

З рисунку 2.2 видно, що 50 % одиноких матерів схильні до домінуючого відкидання дитини (шкала «Прийняття-відкидання») і негативних почуттів – роздратування, злості, досади, навіть іноді ненависті. У даному випадку дорослий вважає дитину невдахою, не вірить в її майбутнє, низько оцінює її здібності і нерідко своїм ставленням третирує дитину. Натомість, 30 % матерів виявляють авторитарний контроль (шкала «Контроль») за діями дитини, іншими словами, від дитини вони вимагають беззастережного послуху і дисципліни, а в разі проявів свавілля – дитину карають.

Можна побачити, що опитувальник дійсно враховує особливості батьківського ставлення в осіб, що відчувають труднощі у вихованні дітей.

Шкала самотності (Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон), наведена у додатку (див. додаток В) [78, 77-78].

Мета – дослідження рівня суб'єктивного відчуття людиною своєї самотності. З цією шкалою визначається стан самотності, що може бути

пов'язана з тривожністю, соціальною ізоляцією, депресією, нудьгою. Необхідно розрізняти самотність як стан вимушеної ізоляції та як прагнення до самотності, потребу в ній.

Рівні вимірювання за шкалою самотності:

- високі оцінки (високий рівень переживання самотності) свідчать про схильність все ускладнювати; людина стурбована своїм майбутнім, наслідками своїх вчинків, можливими невдачами і нещастями; турбується з приводу реальних або уявних перешкод; стримана у вираженні своїх почуттів. У таких людей знижений тонус, характерна втома, інертність, зменшений ресурс сил. У відносинах таких людей відзначається скромність (можливо сумнів в здатності викликати повагу), сором'язливість, скептицизм, потреба в довірі і визнанні;

- середні оцінки (помірно виражена самотність) характерні людям з помірним суб'єктивним благополуччям, серйозні проблеми у них відсутні, але і про повний емоційний комфорт говорити не можна; можливо, це пов'язано з рефлексією про себе і свої відносини з іншими людьми. Такі люди прагнуть до співпраці і дружелюбності – неможливість цього призводить до виникнення почуття самотності;

- низькі оцінки (низький рівень переживання самотності) властиві людям з «відкритим» ставленням до себе (критичністю і внутрішньою чесністю). Їм властива впевненість, високий рівень самоствалення, відчуття сили свого «Я». У них немає тенденції до надмірної рефлексії на себе і свої відносини з людьми; властива емоційна зрілість, оптимізм, тенденція до товариськості. У взаємодії з людьми переважають зближуючі почуття. У відносинах проявляється впевненість в собі, організаторські властивості (властивості керівника), які поєднуються з прагненням до співпраці, дружелюбності і розвиненим почуттям відповідальності. Така людина досить впевнена у собі, активна, успішно взаємодіє з оточуючими, адекватно управляє своєю поведінкою.

Результати діагностики за шкалою самотності (Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон) наведені в таблиці 2.4 та на рисунку 2.3. Результати дослідження

демонструють, що високий рівень самотності мають більшість жінок – 13 (65 %); середній рівень – 5 жінок (25 %); низький рівень – 2 жінки (10 %).

Таблиця 2.4

Результати діагностики жінок за шкалою самотності

(Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон)

Рівні самотності	Кількість жінок	Кількість жінок, %
Високий рівень	13	65
Середній рівень	5	25
Низький рівень	2	10

З рисунку 2.3 бачимо, що високий рівень самотності за цією методикою продемонстрували 65 % жінок, середній – 25 % жінок, низький – 10 % жінок.

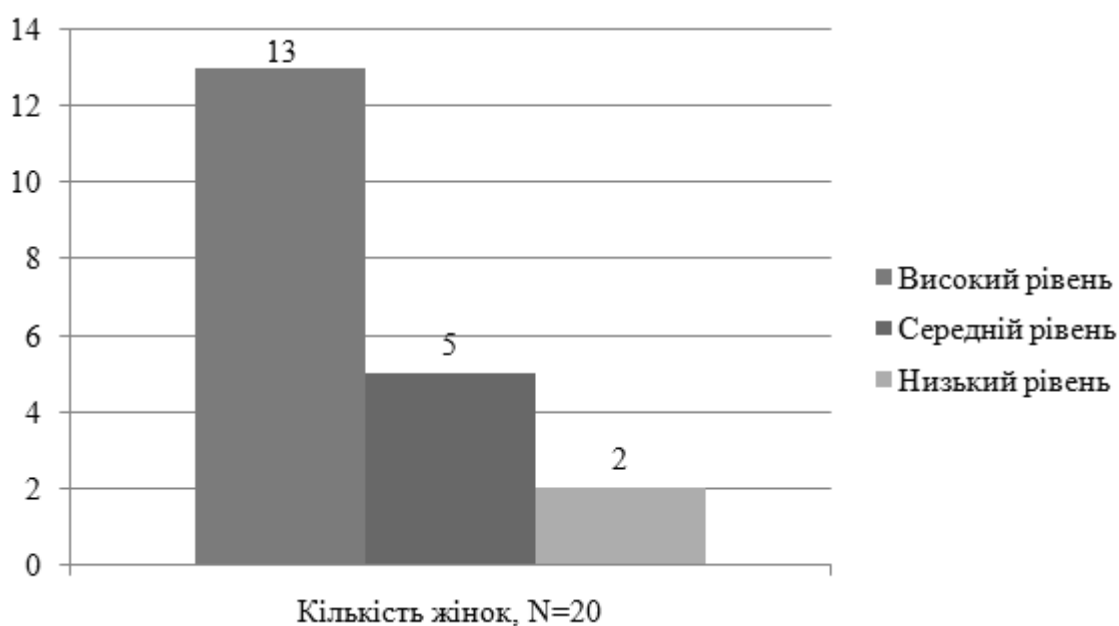

Рисунок 2.3. – Результати діагностики жінок за шкалою самотності (Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон).

З рисунку 2.3. бачимо, що високий рівень самотності за цією методикою продемонстрували 65 % жінок, середній – 25 % жінок, низький – 10 % жінок.

Отже, аналіз результатів початкової психодіагностики показників психоемоційної сфери одиноких матерів продемонстрував, що для більше ніж половини жінок (65 %) характерні високі рівні самотності.

Диференційована самооцінка функціонального стану (тест «Самопочуття-Активність-Настрій», САН) наведена в додатку Г [61, 65-67].

Мета – методика призначена для оперативної оцінки самопочуття, активності і настрою (САН).

Суть оцінювання полягає в тому, що респондента просять співвіднести свій стан з рядом ознак, розподілених за багатоступеневою шкалою. Шкала складається із індексів і розташована між 30-ма парами слів-антонімів, які відображають рухливість, швидкість, темп протікання психічні функції (активність); силу, здоров'я, втомлюваність (самопочуття); та характеристики емоційних станів (настрій).

Рівні вимірювання за методикою диференційована самооцінка функціонального стану «Самопочуття-Активність-Настрій», САН:

- високий рівень – жінки оцінили себе високими балами;
- середній рівень – жінки оцінили себе середніми балами;
- низький рівень – жінки оцінили себе низькими балами.

Позитивні стани завжди отримують високі бали, а негативні – низькі. Для визначення активності, самопочуття і настрою розраховуємо середній арифметичний показник.

Результати дослідження за методикою диференційована самооцінка функціонального стану (тест САН) наведені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Результати дослідження за методикою диференційована самооцінка функціонального стану (тест «Самопочуття-Активність-Настрій», САН)

Показники	Кількість жінок	Кількість жінок, %
Високий рівень	4	20
Середній рівень	6	30
Низький рівень	10	50

При аналізі функціонального стану враховувались не тільки значення окремих показників, а й їх співвідношення. Річ у тім, що, відпочивши, людина

має приблизно рівні оцінки активності, настрою та самопочуття. Адже, якщо втомлюваність зростає, співвідношення між ними змінюється за рахунок відносного зниження самопочуття й активності в порівнянні з настроєм.

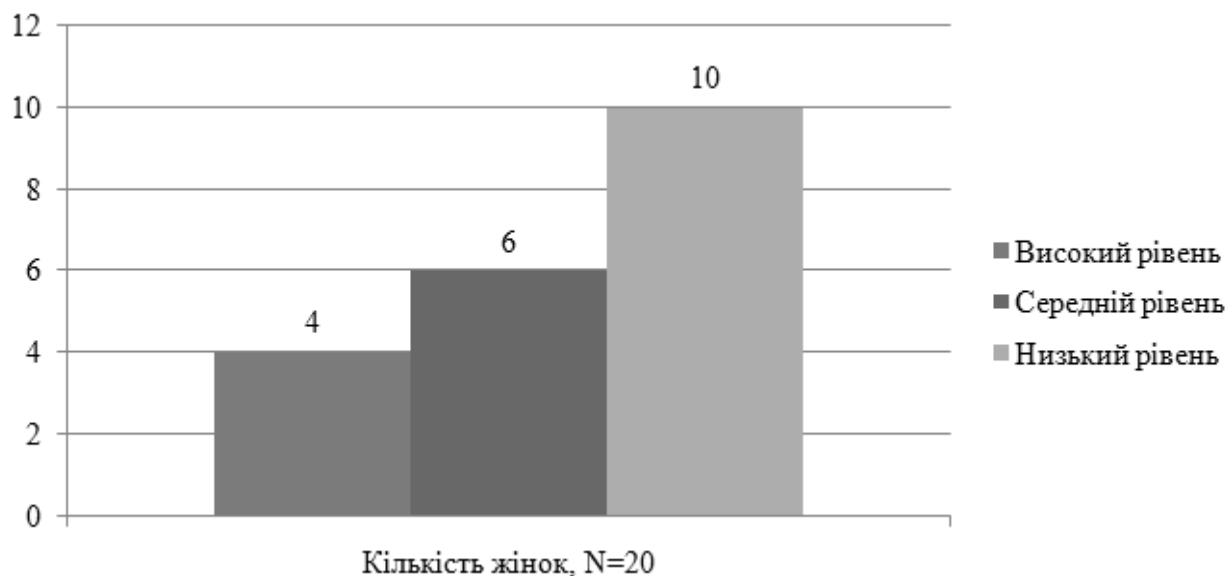

Рисунок 2.4. – Результати дослідження жінок за методикою диференційована самооцінка функціонального стану.

Результати дослідження за методикою диференційована самооцінка функціонального стану (тест «Самопочуття-Активність-Настрій», САН) свідчать наступне: високий рівень – 4 жінки (20 %), середній рівень – 6 жінок (30 %); низький рівень – 10 жінок (50 %).

Оцінка функціонального стану самотніх жінок виявила низький рівень значення: шкала «Самопочуття» (в середньому – 3,5 бали), «Активність» (3,2 бала) і «Настрій» (3,4 бала).

Отже, проведене дослідження засвідчило, що у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, спостерігаються високі рівні величин тривожності, самотності, знижені рівні вираження самопочуття, активності, настрою, деструкції емоційного та батьківського ставлення до дитини. З метою покращення самопочуття та функціонування 20 сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах нами було розроблено програму

«Соціально-педагогічний супровід сімей з дітьми», яка спрямована на допомогу сім'ям, що знаходяться в соціально небезпечному положенні та складних життєвих обставинах.

2.2. Програма соціально-педагогічного супроводу сім'ї у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка»

Сьогодні виникла необхідність створення цільової програми «Соціально-педагогічний супровід сімей з дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах». Необхідно проводити послідовну роботу з такими сім'ями, переглядати кроки їх повільного відродження. Однак, варто пам'ятати, що здоровий мікроклімат в сім'ї – результат роботи всіх компетентних структур, тому роботу із супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, доцільно проводити спільними зусиллями соціального педагога, адміністрації центру «Затишна домівка», інспектором з охорони прав дитинства, класних керівників, дільничним педіатром і представниками органів внутрішніх справ.

Вивчення проблеми сімей з дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах, здійснене нами в параграфі 2.1. нашого дослідження, стало підґрунтям для розробки програми соціально-педагогічного супроводу таких сімей.

Мета програми – створення умов для підвищення якості життя жінок з дітьми, подолання ними складних життєвих обставин та підвищення відповідальності за виховання дітей.

Завдання програми:

- попередження насильства, жорстокого поводження, порушення прав і законних інтересів дітей;
- надання допомоги жінкам з дітьми у вирішенні актуальних психологічних, побутових, медичних, соціальних та інших проблем через

взаємодію з організаціями, що надають таку допомогу;

- забезпечення необхідних психолого-педагогічних і соціально-педагогічних умов повноцінної життєдіяльності жінки і дитини, запобігання позбавлення батьківських прав.

Принципи розробки та реалізації програми: принцип гуманізму; принцип довіри і підтримки; принцип співробітництва; принцип законності; принцип індивідуального підходу; принцип відповідальності.

Основні напрямки програми:

- діагностичні;
- профілактичні;
- організаторські;
- просвітницькі.

Цільова аудиторія: сім'ї, які знаходяться у складних життєвих обставинах.

Форми і методи роботи: індивідуальні та групові заняття, спостереження, відновлювальні технології, соціально-психологічне консультування, групові заняття, проектні методики.

Програма соціально-педагогічного супроводу сім'єю у складних життєвих обставинах та психологічної допомоги самотнім матерям «Соціальний супровід сімей з дітьми» у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка», складалася з блоків:

- алгоритм реалізації технології з вивчення сім'ї (тривалість до 4 місяців);
- інформаційний (психологічне просвітництво, 2 заняття тривалістю по 60 хвилин);
- тренінговий (6 занять тривалістю кожного з них по 2,5 години).

1. Блок 1 – алгоритм реалізації технології з вивчення сім'ї.

Приступаючи до роботи з сім'єю, слід вивчити її за такими параметрами: склад сім'ї, її структура (повна, неповна, з однією дитиною, багатодітна, батьки розлучені тощо); житлово-побутові умови, матеріальна забезпеченість; виховний потенціал сім'ї (сильний, нестійкий, слабкий, негативний).

Характер взаємин у сім'ї: між дорослими членами сім'ї (гармонійні, компромісні, нестійкі, уявні, конфліктні, аморальні тощо); між іншими членами сім'ї та дитиною (сліпе обожнювання, дбайливість, рівноправність, відчуженість, байдужість, дріб'язкова опіка, повна самостійність, незалежність, безконтрольність); позиція дитини в сім'ї (педагогічно виправдана; кумир сім'ї; об'єкт постійних сварок дорослих, кожен з яких прагне залучити її на свій бік; полишений сам на себе, ніхто їм не цікавиться; заляканий авторитарним ставленням, не впевнений в собі, уникає спілкування з батьками; знаходиться на положенні «Попелюшки»).

Характер емоційних стосунків у сім'ї: атмосфера дружби, взаєморозуміння і підтримки; відносини рівні, але без емоційної близькості; епізодично виникають конфлікти, відчуження, холодність; емоційно-холодні, відчужені відносини; напружено-конфліктні відносини.

Положення дитини в сім'ї: Я потрібен і улюблений, люблю вас теж; Я потрібен і улюблений, ви існуєте заради мене; Я потрібен, але не улюблений і я від щирого серця хочу наблизитися до вас; Я не потрібен і не улюблений, дайте мені спокій. Перші дві позиції оптимальні для розвитку дитини. Вони забезпечуються демократичним ставленням до неї, визнанням її права на свої смаки, думки, почуття.

Ставлення дитини до батьків: дорожить сімейними відносинами; батьки авторитетні; відноситься зневажливо; гостро переживає драму; тяжіє до одного з членів сім'ї.

Перші дві позиції оптимальні для розвитку дитини. Вони забезпечуються демократичним ставленням до неї, визнанням її права на свої смаки, думки, почуття.

Отже, алгоритм реалізації технології з вивчення сім'ї дозволяє виділити ті проблеми сім'ї, які чинять негативний вплив на дитину, можуть приводити її в стан прихованих і явних конфліктів (відхилення в поведінці членів сім'ї: алкоголізм, наркоманія тощо, низький достаток, слабкий виховний потенціал тощо).

2. Блок 2 – інформаційний (психологічне просвітництво, 2 заняття тривалістю по 60 хвилин).

Інструкція психолога: Ви повинні провести бесіду з жінкою, яка звернулася за консультаційною допомогою. У процесі бесіди необхідно розібратися в ситуації, виявити найбільш значущі об'єктивний і суб'єктивний чинники, що зумовили розвиток даної ситуації. Дати обґрунтовані рекомендації для вирішення проблеми, вселити впевненість в можливість успішного подолання труднощів.

Інструкція клієнту: Ви прийшли до центру у зв'язку з тим, що Ви знаходитеся у складних життєвих обставинах. Ви докладно розповідаєте про проблему.

Інструкція соціальному робітнику: уважно стежте за ходом бесіди і ведіть протокол спостереження (форма довільна), в якому відзначаєте все, що в поведінці, вербальному і невербальному, в окремих діях і прийомах психолога сприяло або перешкоджало створенню сприятливого психологічного клімату, розуміння ситуації, з'ясування причин виникнення проблеми, формування впевненості в можливості успішного і сприятливого вирішення проблеми при виконання рекомендацій.

3. Блок 3 – тренінговий (2 заняття тривалістю кожного з них по 3 години).

Заняття з елементами тренінгу з батьками.

Мета: розкриття внутрішніх ресурсів, їх активізація та оптимізація.

День 1.

Мета: знайомство, розкутість, згуртування, пошук і розкриття внутрішніх ресурсів.

Привітання. У парах – презентація один одного: як звать; улюблена страва; улюблена справа; що в мені подобатися? (1 хвилина).

Обговорення та прийняття правил «Тут і зараз», «Повага один до одного».

Вправа «Коло задоволеності». Інструкція: «Відзначте на кожному

промені ступінь задоволеності за п'ятибальною шкалою, 1 – найменше, 5 – найбільше). З'єднайте точки.

Обговорення: Це колесо вашого життя. Погляньте, чи далеко ви на цьому колесі поїдете? Чи можна взагалі на ньому кудись поїхати? Що заважає їхати на цьому колесі? Які сфери у вас западають? (Саме ці сфери заважають їхати рівно). Від кого залежить, що б колесо стало рівне? Що ви можете для цього зробити? Що вам потрібно для цього? (чого бракує?).

Вправа «Точка опору». Інструкція: «У кожного з нас є сильні сторони, тобто, те, що ми цінуємо, приймаємо, любимо в собі, що дає нам відчуття внутрішньої свободи і впевненості в своїх силах. Назвемо це «точкою опори», адже, дійсно, ці якості допомагають нам у скрутну хвилину. Давайте домовимося, не применшуючи своїх якостей, Ви складете список своїх сильних сторін. Ви не зобов'язані пояснювати, чому вважаєте ті чи інші якості точкою опори, сильною стороною. Досить того, що Ви самі в цьому впевнені». Озвучування в колі свого списку. Група доповнює список кожного учасника.

Обговорення: Що було легше: доповнювати іншого або визначити свої риси? Не важливо, важко визначати в собі або в іншому сильні сторони, в будь-якому випадку, в кожній людині є ресурси, які допомагають вирішувати проблеми.

Вправа «Стілець». Інструкція: Оберіть коло, в центрі поставити стілець. Візьміть аркуш паперу, підпишіть його красиво, зробіть гарний візерунок тощо. Це – непросте коло, а чарівне. Коли Ви будете сидіти на цьому аркуші – згадайте ситуації, коли Ви були успішними, коли Ви вирішили якісь проблеми, Вам вдалося досягти чогось (5 хвилин). Зараз складіть аркуш конвертом і покладіть до себе в кишеню. Носіть цей лист завжди з собою і, коли Вам буде важко, дістаньте лист і посидьте на ньому.

Вправа «Лев». Учасники сідають спиною в коло. Інструкція: «Давайте повчимося у тварин. Уявіть себе сильною, витривалою, невразливою левицею або левом. Сядьте як ця тварина. Випрямити спину. Зробіть поставу гордою і граціозною. Погляд спокійний і впевнений. А тепер рикніть як левиця. Голосно.

Ще раз. Якогога голосніше і впевненіше заявіть про себе».

Вправа «Я перший». Інструкція: «У Вас були ситуації, коли в родині, в школі, серед сусідів або друзів (а може навіть і на всій планеті Земля), Ви були першими. Наприклад: першими купили магнітофон, навчилися читати, закінчили школу, водити автомобіль тощо. Згадайте, що Ви зробили першим» (5 хвилин).

Робота в парах: Поділіться один з одним ситуаціями. Чи були ситуації, які були тільки у Вас?

Робота в колі: виявляються кілька індивідуальних ситуацій. «Ви були першими! Молодці! Здорово, що є ситуації, коли Ви можете крикнути «Вау! У мене це вийшло!» тоді, дивлячись на вас, можуть потягнутися і інші, вірячи, що у них теж вийде.

Підбиття підсумку: сьогодні Ви дізналися, свої сильні сторони, згадайте ситуації, де Ви були першими, успішними. А навіщо Вам ці знання? Що дає Вам впевненість? Навіщо вона Вам потрібна? Давайте повернемося до початку нашого заняття і подивимося на те колесо, яке Ви робили. Де Ви поставили собі меншу оцінку? Що Ви можете зробити, щоб змінити ситуацію?

Отже, не все залежить тільки від Вас, є питання, на які впливають інші чинники. Завтра поговоримо з Вами про те, як зробити так, щоб ці чинники Вам допомагали.

День 2.

Мета: трансформація дитячих негативних переживань в ресурсний стан; постановка мети на найближчий час; посилення і розширення внутрішніх ресурсів.

Привітання. Привіт, ми раді Вас сьогодні бачити. Ми починаємо 2-й день і хотіли б, що б Ви поділилися своїми враженнями про вчорашній вечір і сьогоднішній ранок. Що змінилося за цей час? Як Ви себе відчуваєте?

Вправа «Машина пральна». Інструкція: Уявіть себе в будь-якому образі. Всі ми – чарівна пральна машина, яка може випрати абсолютно все.

Обговорення: Ви всіх прали однаково? Від чого залежало те, як Ви

прали? Вам сподобалося, як Вас прали?

Вправа «Медитація дитинства». Інструкція: Оберіть будь-яке місце в приміщенні (краще кут) і встаньте обличчям до стіни. Зараз буде звучати музика, я буду говорити слова, прислухайтеся до них, до того, про що я буду говорити і уявіть ці образи. Якщо вам захочеться плакати – плачте.

Зараз я хочу, щоб Ви згадали себе 5-6-річною дитиною, коли Ви були сильно засмучені чимось, на кого-то сильно ображені або покарані кимось. Ви маленький і беззахисний чоловічок, який залишився один на один зі своїми тривогами, образами, проблемами. Ви заплаканий стоїте один і думаєте – як несправедливо з Вами вчинили. Ця маленька дитина відчуває брак любові та уваги, турботи мами і тата. Відчуваючи себе самотнім, Ви стали бродити по будинку, поки не знайшли тихий затишний куточок. Ви забралися в крісло ... або на диван ... може бути це ліжко або ... місце під столом ... Ви зручно влаштувалися, підібгавши ноги під себе або згорнувшись калачиком ... Вам стало спокійно ... І Ви помічаєте, що цю маленьку скривджену дитину ніжно гладить і притискає до себе великий сильний дорослий. Це Ви. Ви берете цю дитину на руки, притискуєте до своїх грудей, заспокоюєте її і говорите їй: «Яка ти чудова дівчинка чи чудовий хлопчик, я так сильно тебе люблю» і говорите, що їй не треба переживати. У неї все буде добре, чудово. Вона не буде засмученою і покинутою. Ви виконаєте цю обіцянку. Ця дитина, що живе у вас, ніколи не зазнає тривоги, приниження, гіркоти, образ, несправедливості. І буде відчувати тільки радість, турботу, спокій, успіх, повагу, захист, щастя ... З цього дня Ви обіцяєте піклуватися про неї, любити її, поважати, називати тільки хорошими словами, чути її, розуміти її. З цього моменту ця дитина відчуває тільки любов, повагу, турботу, підтримку, розуміння, тому що поруч з нею завжди є Ви: дорослий ... сильний ... мудрий ... турботливий ... розуміючий ... люблячий ... Відчуйте цю силу ... значимість ... мудрість ... впевненість ... надійність ... стабільність ... .. Ви впораєтеся з будь-якими труднощами, подолаєте будь-які перешкоди, тому що з цього моменту Ви доросла, сильна, мудра, упевнена, надійний, смілива людина.

Малювання. Інструкція: зараз мовчки, не розмовляючи, сідаємо, беремо пензлик, фарби, папір і малюємо. Малюнок може бути будь-яким, за Вашим бажанням.

Міняємо малюнки.

Складання характеристики. Інструкція: подивіться на малюнок, який перед Вами. Яким представляється Вам людина, яка це намалювала? Напишіть, що думаєте про цю людину. Далі учасники зачитують свої характеристики.

Зараз, я хочу, щоб Ви прочитали те, що написали не вголос, для себе. І подумайте, що з написаного нагадує Вас.

В кожній людині ми бачимо ті якості, які є в нас самих. Вони нам можуть подобатися чи ні, але вони є. І коли ми звертаємося за допомогою до іншого, ми думаємо, що він нам може допомогти. Коли Ви шукайте допомоги або підтримки у інших, тепер Ви знаєте, що можете звернутися до себе, тому що Ви – дорослий, сильний, мудрий, упевнений, надійний, сміливий.

Вправа «Дошч». Інструкція: всі стоять у колі. Ведучий клацає пальцями – інші приєднуються, суворо по черзі. Далі йдуть інші руху (хлопки по плечах, хлопки по колінах, хлопки по плечах, клацання пальцями, замовкнути).

Вправа «Мої цілі». Інструкція: подумайте і запишіть мету, яку Ви хотіли б досягти протягом року, п'яти років, десяти років (7 хвилин).

Оберіть будь-яку мету, яку Ви поставили собі на рік. Запишіть її більш детально: за допомогою яких кроків Ви можете її досягти, також, запишіть тимчасові рамки для кожного кроку (8 хвилин).

«Мозковий штурм». Інструкція: Кожен учасник в колі промовляє:

- за допомогою яких ресурсів він може досягти своєї мети, що допоможе (необхідно прописувати всі висловлювання на дошці);
- що заважає досягти своєї мети, як працювати з тим, що заважає досягненню (необхідно прописувати всі висловлювання на дошці).

Загальне обговорення: як усунути перешкоди, за допомогою яких ресурсів можна досягти поставленої мети.

Ресурси прописуються на дошці.

Вправа «Прощання». Інструкція: у Вас є рівно одна хвилина для того, щоб висловитися. Ви можете говорити про що завгодно, але у Вас є рівно одна хвилина.

Прощання. Потиснути один одному руки і сказати «Зустрінемося восени!». Мені, також сподобалося наше заняття, я дякую Вам усім за участь і хотіла б сказати одне стародавнє китайське прислів'я: «Людина, яка хоче пересунути гору, починає з того, що переносить дрібні камінці».

Результати реалізації програми:

- позитивна динаміка розвитку здатності адаптивної і позитивної поведінки жінок, які знаходяться у складних життєвих обставинах;
- розвиток умінь і поповнення знань жінок з питань виховання дітей, підвищення психолого-педагогічної культури;
- підвищення соціально-психологічної стійкості жінок у сферах міжособистісного і сімейного спілкування;
- вживання заходів щодо соціального захисту, допомоги та підтримки жінок, реалізація прав і свобод особистості;
- розробка соціальним педагогом і психологом комплексу методичних матеріалів з позитивного досвіду сімейного виховання.

Також ми запропонували центру соціальної допомоги «Затишна домівка» план роботи з сім'ями, які знаходяться у складних життєвих обставинах (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

План роботи з сім'ями, які знаходяться у складних життєвих обставинах

№	Зміст роботи	Термін	Відповідальні
1	Складання та поповнення банку даних сімей, які перебувають в соціально-небезпечному положенні, «групі ризику»	Протягом року	Соціальний педагог, соціальний працівник
2	Відвідування на дому дітей із сімей, які знаходяться у складних життєвих обставинах. Постановка на облік	Протягом року	Соціальний педагог, соціальний працівник

Продовження таблиці 2.6

3	Індивідуальне консультування батьків з питань виховання	Протягом року	Соціальний Педагог
4	Організація консультацій з фахівцями	Протягом року	Соціальний працівник
5	Проведення анкетування і опитувань батьків, законних представників: спілкування в сім'ї; психологічний клімат в сім'ї з дитиною.	Жовтень, листопад, лютий	Соціальний педагог, соціальний працівник
6	Оформлення пам'яток, презентацій, інформації для батьківських зборів, тематичних стендів для батьків, законних представників: - батькам першокласника (пам'ятка); - здоровий спосіб життя – застава успішного навчання (пам'ятка); - як навчити дітей спілкуватися (пам'ятка); - відносини батьків з дітьми (пам'ятка); - звички батьків – приклад для дітей (пам'ятка); - пам'ятка з вирішення конфліктних ситуацій; - помилки сімейного виховання (стенд)	Протягом року	Соціальний педагог, соціальний працівник
7	Рейди сімей, які знаходяться у складних життєвих обставинах	Протягом року	Соціальний працівник

У процесі реалізації програми супроводу жінкам з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах було надано рекомендації соціально-психологічної допомоги: відвідувати семінари та лекції, спрямовані на формування стресостійкості; приймати участь у практичних заняттях із самопізнання і саморозвитку особистості; навчатись методам релаксації і аутотренінгу; практикувати розумне планування часу на сім'ю, роботу,

відпочинок, улюблені справи (хобі); акцентувати увагу на позитивних подіях; у разі необхідності звертатись за психологічними індивідуальними консультаціями; дотримуватись девізу кожного дня – «жити тут і зараз, насолоджуючись справжнім».

Отже, батьки та соціальні педагоги мають працювати у партнерстві з метою подолання складних життєвих обставин. Створенню атмосфери взаємопідтримки і спільності інтересів соціального педагога, дитини і батьків сприяла програма супроводу, яка дозволила скоординувати зусилля адміністрації, соціального педагога, психолога, вчителів у роботі з батьками.

Отже, можемо зробити висновок, що розвиваючі на практиці центри соціально-педагогічного супроводу, які надають допомогу сім'ям, в тому числі, у важких життєвих ситуаціях, з використанням відповідних методів і технік, не мають обґрунтованої концепції науково-методичного забезпечення. Запропонована програма «Соціальний супровід сімей з дітьми», спрямована на розвиток сучасних технологій соціального супроводу сімей, які знаходяться у складних життєвих обставинах.

2.3. Аналіз результатів упровадження програми соціально-педагогічного супроводу сім'ї у складних життєвих обставинах

На третьому етапі нашої дослідницької роботи було здійснено аналіз ефективності впровадженої програми соціально-педагогічного супроводу сім'ї у складних життєвих обставинах.

Для проведення контрольного дослідження були використані такі ж методики, що і при констатувальному дослідженні, а саме:

- методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора (адаптація В. Норахідзе);
- тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін);

- шкала самотності (Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон);
- диференційована самооцінка функціонального стану (тест «Самопочуття-Активність-Настрій», САН).

Порівняльні результати вимірювання рівня тривожності у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах до та після упровадження програми супроводу за методикою Дж. Тейлора (модифікація В. Норакідзе), наведені у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Співвіднесення результатів вимірювання рівня тривожності у жінок до та після експерименту

	До початку експерименту	Після експерименту
Рівні тривожності	Кількість жінок, %	
Дуже високий рівень	5	0
Високий рівень	15	5
Середній рівень (з тенденцією до високого)	45	35
Середній рівень (з тенденцією до низького)	30	50
Низький рівень	5	10

Результати контрольного дослідження демонструють наступне:

- дуже високий рівень – не виявлено, а високий рівень має 1 жінка (5 %);
- середній рівень (з тенденцією до високого) мають 7 жінок (35 %);
- середній рівень (з тенденцією до низького) мають 10 жінок (50 %);
- низький рівень у 2 жінок (10 %).

Порівняльні результати вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора наведені на рис. 2.5.

Співвіднесення результатів діагностики рівня тривожності у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах показало кількісні зміни.

Отримані дані засвідчують, що після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу у жінок зросли показники середнього (з тенденцією до низького) рівня з 30 % до 50 %, а також суттєво знизилась показники середнього рівня тривожності (з тенденцією до високого) з 45 % до 35 % та високого рівня тривожності з 15 % до 5 % у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах. Такі результати свідчать про зниження рівня тривожності у жінок.

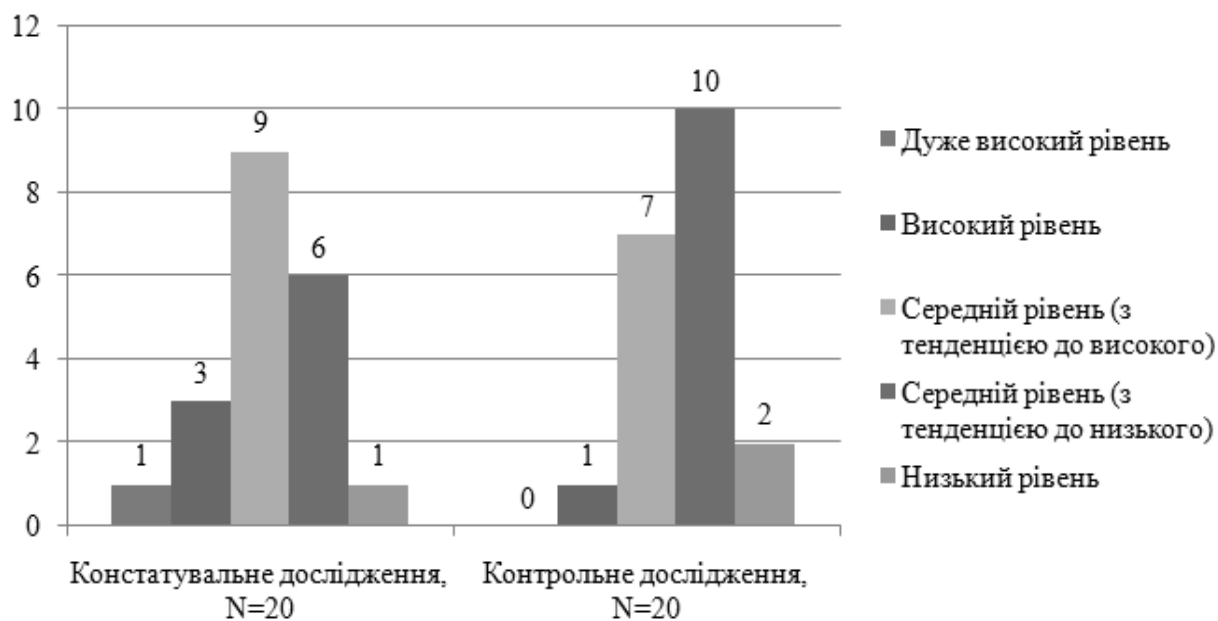

Рисунок 2.5. – Порівняльні результати вимірювання рівня тривожності у жінок.

Отже, аналіз результатів контрольної психодіагностики і показників психоемоційної сфери одиноких матерів продемонстрував покращені показники. Так, для половини жінок (50 %) властивий середній рівень тривожності і самотності, що характеризується спокійним емоційним станом, товарищкістю, помірною самооцінкою; жінки більш відкриті, але вони так само можуть відчувати безпричинне занепокоєння, коли для цього немає видимих причин; при цьому мають свою думку, вміють її висловлювати і відстоювати, маючи високу самооцінку і незалежність поглядів, спокійно ставлячись до критики; відчують переживання в тих випадках, коли для цього дійсно є привід.

Порівняльні результати дослідження батьківського ставлення у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах за тестом-опитувальником (А. Варга, В. Століна) до та після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу, зведені в діагностичній таблиці 2.8.

Результати контрольного дослідження демонструють наступне:

- прийняття-відштовхування – 6 жінок (30 %);
- кооперація – 3 жінки (15 %);
- симбіоз – 3 жінки (15 %);
- контроль – 6 жінок (30 %);
- інфантилізація – 1 жінка (10 %).

Таблиця 2.8

Результати контрольного тест-опитувальника батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін)

Показники	До початку експерименту		Після експерименту	
	Кількість жінок	Кількість жінок, %	Кількість жінок	Кількість жінок, %
Прийняття-відштовхування	10	50	6	30
Кооперація	2	10	3	15
Симбіоз	1	5	3	15
Контроль	6	30	6	30
Інфантилізація	1	5	2	10

Співвіднесення результатів діагностики батьківського ставлення у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах показало якісні та кількісні зміни. Отримані дані засвідчують, що після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу збільшився відсоток жінок, які стали використовувати при вихованні своїх дітей кооперацію (з 10 % до 15 %) та симбіоз (з 5 % до 15 %).

Порівняння відповідей жінок за шкалою «прийняття-відштовхування» дитини, за якою високий тестовий бал інтерпретується як відштовхування, вказує на позитивну динаміку, оскільки у ставленні жінок до своїх дітей ми спостерігали зменшення проявів відштовхування з 50 % до 30 % та збільшення прийняття дитини. Це показує інтегральне емоційне ставлення до дитини, за яким батькам подобається дитина такою, яка вона є, вони проводять з дитиною більше часу, проте 30 % матерів схильні до негативних почуттів щодо дитини (роздратування, злості, досади, навіть іноді ненависті), вважаючи дитину невдахою, не вірячи в її майбутнє. Отримані результати представимо на рисунку 2.6.

Рисунок 2.6. – Співставлення результатів батьківського ставлення жінок до та після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу.

Слід зазначити, що незмінним залишився результат – 30 % матері, які виявляють авторитарний контроль (шкала «Контроль») за діями дитини, іншими словами, від дитини вони вимагають беззастережного слухняності і дисципліни, а в разі проявів свавілля – дитину карають.

Результати контрольної діагностики жінок за шкалою самотності (Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон) наведені в таблиці 2.9 та на рисунку 2.7.

Результати контрольної діагностики жінок за шкалою самотності

Рівні самотності	До початку експерименту		Після експерименту	
	Кількість жінок	Кількість жінок, %	Кількість жінок	Кількість жінок, %
Високий рівень	13	65	8	40
Середній рівень	5	25	11	55
Низький рівень	2	10	1	5

Результати контрольної діагностики за шкалою самотності демонструють, що високий рівень самотності мають 8 жінок (40 %); середній рівень – 11 жінок (55 %); низький рівень має 1 жінка (5 %).

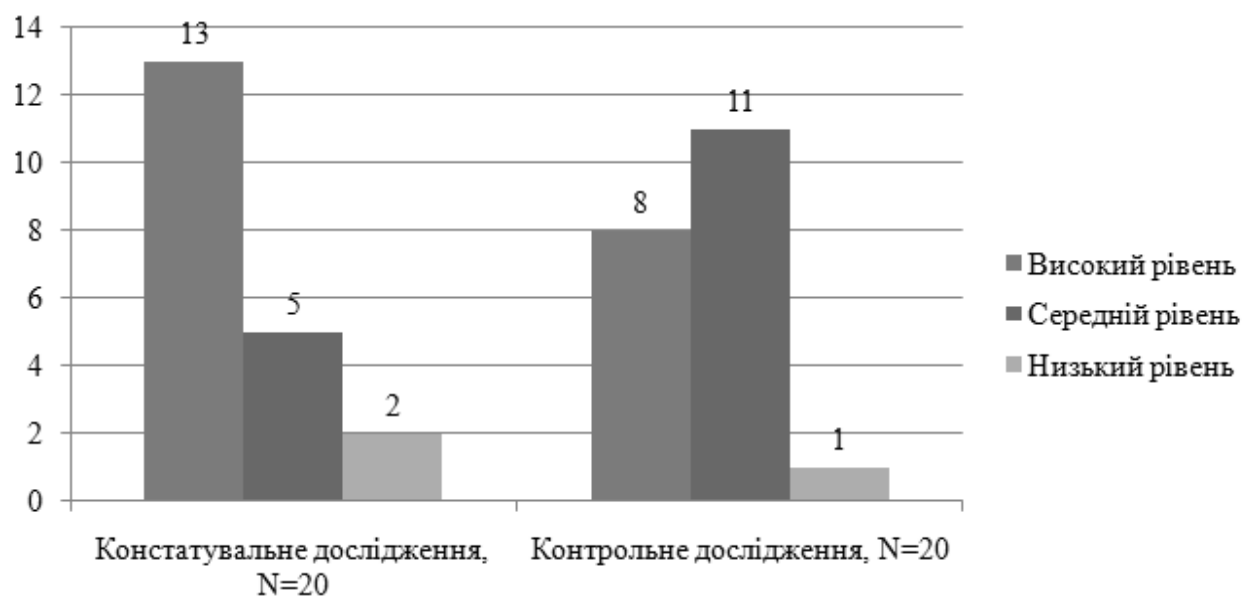

Рисунок 2.7. – Співставлення результатів за шкалою самотності у жінок до та після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу.

З рисунку 2.7. бачимо, що високий рівень самотності за цією методикою продемонстрували 8 жінок, середній – 11 жінок, низький – 1 жінка.

Співвіднесення результатів діагностики за шкалою самотності у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах показало, що після

впровадження програми соціально-педагогічного супроводу збільшився відсоток жінок з середнім рівнем самотності з 25 % до 55 % за рахунок зменшення жінок з високим рівнем відчуття самотності 65 % до 40 %.

Отже, аналіз результатів контрольної психодіагностики показників психоемоційної сфери одиноких матерів продемонстрував, що для більш ніж половини жінок (55 %) характерний середній рівень самотності, що означає .

Результати контрольного дослідження за методикою диференційована самооцінка функціонального стану (тест «Самопочуття-Активність-Настрій», САН) представлені нижче (табл. 2.10 та на рис. 2.8).

Таблиця 2.10

Результати контрольного дослідження жінок за методикою диференційована самооцінка функціонального стану (САН)

Рівні самооцінки функціонального стану	До початку експерименту		Після експерименту	
	Кількість жінок	Кількість жінок, %	Кількість жінок	Кількість жінок, %
Високий рівень	4	20	6	30
Середній рівень	6	30	13	65
Низький рівень	10	50	1	5

Результати контрольного дослідження за методикою диференційована самооцінка функціонального стану (тест «Самопочуття-Активність-Настрій», САН) засвідчують наступне: високий рівень – 6 жінок (30 %), середній рівень – 13 жінок (65 %); низький рівень – 1 жінка (5 %).

Співвіднесення результатів діагностики самооцінки функціонального стану у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах показало позитивні зміни. Отримані дані засвідчують, що після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу збільшився відсоток жінок з середнім (з 30 % до 65 %) та високим (з 20 % до 30 %) рівнем самооцінки функціонального стану, що свідчить про те, що жінки краще себе почувають, знаходяться у

сприятливому стані. Отримавши підтримку у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка», у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, покращилось самопочуття: з'явилась бадьорість, піднесений емоційний фон, радість, мотивація щодо створення нових життєвих планів, інтересів і очікувань.

Оцінка функціонального стану самотніх жінок виявила середній рівень значень: шкала «Самопочуття» (в середньому – 4,5 бали), «Активність» (4,2 бали) і «Настрій» (4,4 бали).

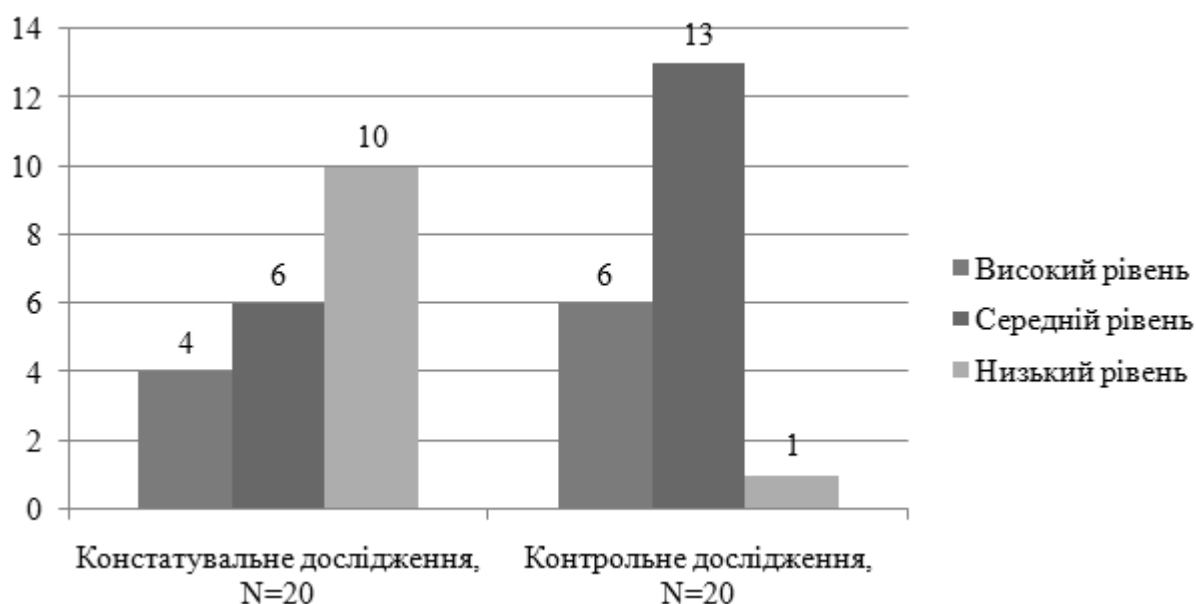

Рисунок 2.8. – Співставлення результатів за методикою диференційована самооцінка функціонального стану у жінок до та після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу.

Після реалізації програми соціально-педагогічного супроводу сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, ми спостерігали зниження рівня тривожності, підвищення співпраці з дітьми, доброзичливого батьківського ставлення до них, укріплення сімейних зв'язків, підвищення самооцінки функціонального стану у жінок.

Отже, можемо зробити висновок, що проведене контрольне дослідження засвідчило, що жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах було визначено середні рівні величин тривожності, самотності, а також, середні

рівні вираження самопочуття, активності, настрою, деструкції емоційного ставлення до дитини. Отримані результати вказують на ефективність запровадженої програми соціально-педагогічного супроводу сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження питання соціально-педагогічного супроводу родин, що опинились у складних життєвих обставинах у центрі соціальної допомоги «Затишна домівка». На основі здійсненої роботи нами були отримані такі висновки.

1. На основі аналізу психолого-педагогічних джерел визначено зміст ключових понять дослідження, зокрема, поняття «соціальний супровід» розглядається як – вид соціальної роботи з особою та сім'єю, які опинилися в складних життєвих обставинах, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно, що передбачає надання комплексної індивідуальної соціальної допомоги. Завданнями соціального супроводу є створення умов для самотійного розв'язання та подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення соціального статусу сім'ї або особи.

До основних принципів соціального супроводу сімей з дітьми належать такі: добровільність; комплексність; адресність та доступність.

Нами було визначено зміст соціального супроводу сімей з дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах, що включає такі напрями: адаптація клієнта до реальних умов його життєдіяльності; реабілітація та виведення клієнта з кризових та стресових ситуацій; підвищення соціального статусу клієнта; нормалізація відносин і затвердження себе в соціумі; відновлення здоров'я, лікування від шкідливих звичок; створення умов для самореалізації.

2. Аналіз вітчизняного та закордонного досвіду щодо соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах показав, що у країнах Європи (Франція, Німеччина, Великобританія та Італія) основними тенденціями адміністративно-правового регулювання соціального обслуговування є постійне розширення спектру соціальних послуг;

приділення особливої уваги соціальному обслуговуванню дітей, особливо дітей-інвалідів та дітей, позбавлених батьківського піклування; провідна роль місцевих органів самоврядування з розвитку соціальних функцій; активна взаємодія з громадськими організаціями; рівний розвиток суб'єктів надання соціальних послуг різних форм власності; посилення гарантій прав громадян у сфері соціального обслуговування з боку держави, зокрема, шляхом здійснення контролюючої діяльності.

Наприклад у Франції традиція сімейної політики досить сильна, що знаходить відображення у комплексній системі родинних допомоги та послуг. Так, у службах для підтримки «нормального рівня життя» існують сімейні асоціації, що надають такі послуги, як догляд за дітьми в денний час (дитячі садки і ясла, денні няні, дитячі кімнати, дитячі майданчики, групи продовженого дня, районні культурно-спортивні центри, консультації з питань вступу у шлюб і планування сім'ї, послуги з усиновлення, допомога по дому, консультації з домашніх економічних питань, соціальні працівники, літні табори і бази відпочинку для дітей та сімей. Сімейна політика у Франції фокусується більше на профілактику дисфункціонування сімей.

У Німеччині до соціальних послуг із сприяння в здійсненні соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, відносяться: професійні консультації з усіх питань подружніх стосунків та родинного співжиття, особливо в конфліктних або кризових ситуаціях; підтримка батьків-одинаків; допомога при народженні позашлюбних дітей; консультивання і підтримка у налагодженні контактів дитини з обома батьками та іншими членами сім'ї; забезпечення, при необхідності, матерів-одиначок, які виховують дитину до шести років, місцем в так званих закладах матері і дитини (форма спільного проживання під наглядом); патронаж і надання допомоги дитині в скрутному становищі. У Німеччині можна виділити наступні види соціальних послуг сім'ям: амбулаторні (консультивання, соціальна робота в групі, активна допомога неповнолітнім у подоланні їхніх проблем розвитку із залученням соціального оточення і збереженням контактів з родиною;

соціальна допомога родині), частково стаціонарні (виховання дитини в денній групі, виховання в соціальній сім'ї, де дитина перебуває протягом дня, активна робота з батьками) і стаціонарні (влаштування цілої сім'ї у форму спільного проживання під наглядом і інтенсивну роботу з нею в новому соціальному середовищі).

В Україні соціальна робота із сім'єю, яка опинилася у складних життєвих обставинах, реалізується переважно державними службами, що включає такі напрями: соціальне обслуговування; реабілітаційну та профілактичну роботу; соціальну допомогу, соціальний патронаж, соціальне інспектування та соціальний супровід сімей.

3. Було визначено, що до сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, належать особи/сім'ї, які не можуть самостійно подолати негативний вплив обставин, зумовлених такими чинниками: невиліковні хвороби, психічні та поведінкові розлади, інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість; домашнє насильство; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; шкода, заподіяна пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією тощо.

Складні життєві обставини обумовлюють порушення функціонування сім'ї, негативно впливаючи на її виховний потенціал. Так, порушення виховної функції сім'ї призводить до порушення розвитку дитини, несформованості у неї власного «Я», відсутності соціально схвалених форм поведінки, важковиховуваності, девіантних проявів у поведінці, використання фізичних методів покарання у вихованні, порушення в емоційно-вольовій сфері дитини. Невиконання сім'єю психотерапевтичної функції спричиняє у членів сім'ї нервову напруженість, перебування у стані стресу, відсутність почуття безпеки та захищеності. Дисфункційність у виконанні господарсько-побутової функції сім'єю призводить до порушення санітарно-гігієнічних умов житла, до аварійного стану помешкання. Невиконання комунікативної функції

призводить до відсутності стійкої структури сім'ї, проблем у психічному здоров'ї дитини через відсутність постійного спілкування з обома батьками.

4. Нами було розкрито сутність соціально-педагогічного супроводу сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах як діяльності професійних соціальних працівників і фахівців суміжних областей з надання превентивної соціальної допомоги у вирішенні її внутрішніх і зовнішніх проблем, пов'язаних з фізичним і психічним здоров'ям, спілкуванням, участю у трудовій діяльності, успішної соціалізацією, життєвим і професійним самовизначенням.

Соціальний супровід передбачає такі завдання: надання комплексної індивідуальної соціальної допомоги сім'ї, в залежності від індивідуальних потреб і ресурсів; соціальне виховання, яке включає створення умов та проведення заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння знань, соціального досвіду, формування соціально-позитивних ціннісних орієнтацій; психологічну, соціальну та юридичну підтримку; представництво інтересів сім'ї в органах виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствах, установах і організаціях різних форм власності, щодо сприяння у вирішенні складних життєвих обставин; збереження, підтримку і захист здоров'я членів сім'ї, сприяння у досягненні поставленої мети і розкритті їх внутрішнього потенціалу тощо.

Зміст соціально-педагогічного супроводу сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах складається з наступних етапів: 1) Скрінінг, діагностика сімейної ситуації; 2) Втручання фахівця або комплексу фахівців для стабілізації соціальної ситуації сім'ї; 3) Соціально-педагогічна, соціально-психологічна робота фахівця зі зміни мотивації сім'ї і найближчого оточення; 4) Проблемний аналіз (опрацювання причин неблагополуччя, виявлення ресурсів і систем зв'язків для підтримки сім'ї); 5) Розгляд діапазону можливих рішень, способів їх досягнення і вибір найбільш ефективних для даної сім'ї; 6) Соціально-психологічна підтримка сім'ї; 7) Оцінка ефективності запланованих дій фахівця та сім'ї; 8) Завершення роботи з сім'єю.

5. Було розроблено методику дослідження проблем сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах. Базою нашого дослідження було обрано центр соціальної допомоги «Затишна домівка», у якому ми реалізовували програму соціально-педагогічного супроводу сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах: 20 жінок у віці 25-35 років і 24 дитини у віці від 1 до 16 років.

Для виявлення рівня сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, оцінки показників психоемоційної сфери, було складено комплекс діагностичних методів і методик: методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора (адаптація В. Норакідзе); тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін); шкала самотності (Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон); диференційована самооцінка функціонального стану (тест «Самопочуття-Активність-Настрій», САН).

За результатами проведеного дослідження нами було виявлено, що у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, спостерігаються високий рівень тривожності, низький рівень батьківського ставлення, високий рівень самотності, також диференційована самооцінка функціонального стану за тестом САН показала низькі результати. Отримані результати дослідження стали підґрунтям для розробки програми.

6. Нами було розроблено програму соціально-педагогічного супроводу сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах. Мета програми – створення умов для підвищення якості життя жінок з дітьми, подолання ними складних життєвих обставин та підвищення відповідальності за виховання дітей.

Напрямами програми є: попередження насильства, жорстокого поводження, порушення прав і законних інтересів дітей; надання допомоги жінкам з дітьми у вирішенні актуальних психологічних, побутових, медичних, соціальних та інших проблем через взаємодію з організаціями, що надають таку допомогу; забезпечення необхідних психолого-педагогічних і соціально-педагогічних умов повноцінної життєдіяльності жінки і дитини.

Програма соціально-педагогічного супроводу сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах складалася з наступних блоків: алгоритм реалізації технології з вивчення сім'ї (тривалість до 4 місяців); інформаційний (психологічне просвітництво, 2 заняття тривалістю по 60 хвилин); тренінговий (6 занять тривалістю кожного з них по 2,5 години).

Нами було розкрито основні методи соціально-педагогічного супроводу сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах: спостереження, вправа, бесіда, ігровий метод, міні-лекція, тренінг, мозковий штурм, соціально-психологічне консультування, проектні методики. До форм належать такі: групові, індивідуальні, словесні, наочні.

Після реалізації програми у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, було відмічено кількісні та якісні зміни. Отримані дані показують, що після впровадження програми супроводу збільшився відсоток жінок, які стали використовувати при вихованні своїх дітей кооперацію (з 10 % до 15 %) та симбіоз (з 5 % до 15 %), а також у ставленні жінок до своїх дітей ми спостерігали зменшення проявів відштовхування з 50 % до 30 % та збільшення прийняття дитини.

Після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу у жінок зросли показники середнього (з тенденцією до низького) рівня з 30 % до 50 %, а також суттєво знизились показники середнього рівня тривожності (з тенденцією до високого) з 45 % до 35 % та високого рівня тривожності з 15 % до 5 % у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах.

Співвіднесення результатів діагностики за шкалою самотності у жінок з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах показало, що після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу збільшився відсоток жінок з середнім рівнем самотності з 25 % до 55 % за рахунок зменшення жінок з високим рівнем відчуття самотності 65 % до 40 %.

Отримані дані засвідчують, що після впровадження програми соціально-педагогічного супроводу збільшився відсоток з 30 % до 65 % жінок з середнім

рівнем самооцінки функціонального стану, що свідчить про те, що жінки краще емоційно себе почувають, знаходяться у сприятливому стані.

Отримані результати підтверджують ефективність упровадження програми соціально-педагогічного супроводу сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах. Проведене дослідження не претендує на остаточне розв'язання всіх питань, що пов'язані з допомогою та супроводом сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах. Проте можна казати, що мету нашої роботи досягнуто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеевко Т. Ф. Соціальна педагогіка : словник-довідник. Вінниця : Планер, 2009. 542 с.
2. Андренко О. В., Бакшеев А. И., Филимонов В. В., Тяжелников Ю. А. Истоки социальных проблем «эпохи глобализации» в психологии человека. *Миссия конфессий*. 2018. Т. 7. № 7 (34). С. 808-818.
3. Анселен Ж. Франция : социальные услуги. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2013. № 1-2. С. 204-219. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/28970/1/France.pdf> (дата звернення: 17.08.2020).
4. Антонов А. И., Медков В. М. Социология семьи : учеб. Москва : Глобус, 2007. 357 с.
5. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности : учеб. пособ. Москва : Академия, 1989. 530 с.
6. Арсентьева О. Ю. Сущность и особенности социально-педагогической поддержки семьи. *Казанский педагогический журнал*. 2011. № 3. С. 129-135.
7. Байбородова Л. В., Лебедева Т. С., Тарханова И. Ю. Социально-педагогическое сопровождение проблемных семей : учеб. пособ. Ярославль : РИО ЯГПУ, Изд-во «Канцлер», 2015. 183 с.
8. Бакшеев А. И. К вопросу о теоретических основах советской государственности (исторический аспект). *Вестник Красноярского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2006. № 6. С. 68-73.
9. Барабохина В. А., Ивашкина Ю. Ю. Технология социального сопровождения семей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации. Санкт-Петербург : Региональный Центр «Семья», 2014. 210 с.
10. Бардиер Г. Л., Рамазан И. В., Чередникова Т. В. Я хочу! Психологическое сопровождение естественного развития маленьких детей.

Санкт-Петербург : Дорваль, 1996. 96 с.

11. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.

12. Безпалько О. В., Зверєва І. Д., Кияниця З. П. та ін. Інтегровані соціальні служби : теорія, практика, інновації : навч.-методич. комплекс. Київ : Фенікс, 2007. 528 с.

13. Битюцкая Е. В. Трудная ситуация: критерии когнитивного оценивания. *Психологическая наука и образование*. 2007. № 4. С. 87-93.

14. Битянова М. Р. Организация психологической работы в школе : учеб. пособ. Москва : Генезис, 2000. 298 с.

15. Битянова М. Р. Практическая психология в школе : учеб. пособ. Москва : Совершенство, 1997. 296 с.

16. Богдановская В. И. Социальное сопровождение семьи, воспитывающей ребенка с ограниченными возможностями здоровья. *Сборники конференций НИЦ Социосфера*. 2015. № 43. С. 18-23.

17. Болдина М. А., Беноева Т. В. Сущность и особенности организации инновационных форм социального сопровождения семей с детьми в дошкольном образовательном учреждении. *ФГБОУ ВО ТГУ имени Г.Р. Державина*. 2018. С. 340-344.

18. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості : навч. посіб. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.

19. Бочарова В. Г. Социальная педагогика : монография. Москва : ВЛАДОС, 2004. 368 с.

20. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва : Московский университет, 1984. 200 с.

21. Васьківська С. В. Основи психологічного консультування : навч. посіб. Київ : Четверта хвиля, 2004. 256 с.

22. Винокурова Д. А. Поддержка и психологическое сопровождение выпускников детских домов : практич. пособие. Нижний Тагил : Центр семейной терапии, 2003. 80 с.

23. Волосников А. В. Психологическое сопровождение сотрудников спецподразделений по борьбе с терроризмом : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11. Москва, 1999. 39 с.
24. Гинзбург М. Р., Тышкова М. Поведение школьников в трудных обстоятельствах. Москва : Московский университет, 2008. 149 с.
25. Григорьев С. И., Гусякова Л. Г., Гусова С. А. Социология : основы модернизации социального знания : учеб. Москва : Гардарики, 2006. 235 с.
26. Гуревич К. М., Борисова Е. М. Психологическая диагностика : учеб. пособ. Москва : Изд-во УРАО, 1997. 304 с.
27. Деркач А. А., Сухова А. Н. Социальная психология : учеб. пособ. Москва: Академия, 2001. 600 с.
28. Дружинин В. Н. Психология семьи : учеб. пособ. Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 208 с.
29. Дубинский В. И. Социальная работа в Германии : учеб. пособ. Москва : ИНФРА-М, 2012. 108 с.
30. Дудкин А. С. Технологии социальной работы с семьей и детьми : учеб. пособ. Пенза : ПГПУ им. В.Г. Белинского, 2011. 40 с.
31. Евсеева А. С. Применение социального сопровождения в отношении неблагополучных семей в качестве профилактики детской безнадзорности. *Социальное взаимодействие в различных сферах жизнедеятельности*. 2016. № 4. С. 385-388.
32. Егорова М. О. Услуга «Организация социального сопровождения семьи в целях защиты прав и законных интересов детей : в 26 кн. Москва : Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2013. Кн. 5. 108 с.
33. Ершова О. И., Гольцев А. Ю. Социальная работа в Великобритании : история и современность. *Социальное образование: стратегии инновационного развития*. Минск : Бестпринт, 2012. С. 150-163.
34. Жукова А. І. Мальцева В. Є. Організація психологічного супроводу. *Відкритий урок*. 2006. № 21-22. С. 28-39.
35. Заяц О. В., Панкова Н. В. Системный подход к организации

социального сопровождения семьи (на примере Приморского края). *Актуальные вопросы социальных исследований и социальной работы*. 2017. № 2. С. 9-15.

36. Зверева И. Д., Безпалько О. В., Харченко С. Я. та ін. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. Київ : Науковий світ, 2004. 256 с.

37. Зверева И. Д., Кузьмінський В. О., Кияниця З. П. Соціальний супровід сімей, що опинились у складних життєвих обставинах : метод. посіб. Київ : ДЦССДМ, 2007. 84 с.

38. Зверева И. Д. Безпалько О. В., Харченко С. Я. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. Київ : Науковий світ, 2003. 233 с.

39. Зверева И. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О. Ніколаєнко Л. О., Петрочко Ж. В., Стрига Л. В. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: запитання та відповіді : методич. посіб. Київ : Науковий світ, 2006. 93 с.

40. Илгамова О. М. Психолого-педагогические технологии работы с детьми и семьями «группы риска» : учеб.-методич. пособ. Ставрополь : ГБУСО «Психологический Центр», 2017. 268 с.

41. Казакова Е. И. Педагогическое сопровождение. Опыт международного сотрудничества. Санкт-Петербург : Питер, 1995. 186 с.

42. Казакова Е. И. Система комплексного сопровождения ребенка: от концепции к практике. *Психолого-педагогическое медико-социальное сопровождение развития ребенка*. Санкт-Петербург, 1998. С. 48-52.

43. Капська А. Й. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2000. 264 с.

44. Капська А. Й., Пеша І. В., Міхеєва О. Ю. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями : навч.-метод. посіб. Київ : ВД «Слово», 2015. 328 с.

45. Карейн А. А. Психологические тесты : в 2-х т. Москва : Владос, 2003. Т. 2. 248 с.

46. Карцева Л. В. Модель семьи в условиях трансформации российского

общества. *Социологические исследования*. 2003. № 7. С. 92-100.

47. Козлов В. В. Работа с кризисной личностью : методич. пособ. Москва : Изд-во Института психотерапии, 2003. 302 с.

48. Кокун О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Копаниця О. В., Малхазов О. Р. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів : методич. посіб. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с.

49. Коломинский Я. Л., Березовик Л. А. Некоторые педагогические проблемы социальной психологии. Москва : Знание, 1977. 88 с.

50. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. Київ : Ніка-центр, 2006. 580 с.

51. Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини : навч. посіб. Луцьк : РВВ – Вежа ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 430 с.

52. Кошелева А. В., Дворникова Е. В. Практика современной социальной работы в России и за рубежом: опыт и проблемы. Ярославль : ЯрГУ, 2018. 40 с.

53. Кубицький С. О. Технології соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах : навч. посіб. Київ : Міленіум, 2015. 300 с.

54. Курбатов В. И. Социальная работа : учеб. пособ. Москва : Дашков и К, 2006. 480 с.

55. Лаупихлер К. Школьная социальная работа в Германии : общие условия, концепции и практический опыт. *Вестник Нижегородского университета*. 2012. № 4 (28). С. 84-92.

56. Литвак Р. А. Деятельность детских общественных объединений в современных условиях как фактор социализации подростков : монография. Челябинск : ЧГАКИ, 2005. 336 с.

57. Лукачек П. Система работы социальных служб Германии на примере Общей социальной службы (ОСС). *Психология и право*. 2011. № 3. URL : http://psyjournals.ru/files/46565/psyandlaw_2011_3_Lukachek.pdf (дата звернення: 17.08.2020).

58. Малимонов И. В., Синьковская И. Г., Рахинский Д. В., Бакшеев А. И. Трансформация гендерных ролей российской семьи в многообразии социальных отношений и ценностей. *Научное мнение*. 2016. № 12. С. 29-33.

59. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика : учеб. пособ. Москва : Гардарики, 2005. 269 с.

60. Мардахаев Л. В. Социально-педагогическое сопровождение и поддержка человека в жизненной ситуации. *Педагогическое образование и наука*. 2010. № 6. С. 4-10.

61. Мірошніченко О. А. Діагностика особистості майбутнього психолога : методич. посіб. Житомир : Житомирський державний університет ім. Івана Франка, 2012. 190 с.

62. Мороз О. М., Постолюк Г. І., Семигіна Т. В. та ін. Зберегти сім'ю : практич. посіб. Київ : ЕКМО, 2008. 160 с.

63. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. пособие. Москва : Академия, 1999. 183 с.

64. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. пособие. Москва : Академия, 2000. 270 с.

65. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. Т. 1. № 2. С. 3-14.

66. Мухина В. С. Развитие, воспитание и психологическое сопровождение личности в системе непрерывного образования: концепция и опыт работы ИРЛ РАО. *Воспитание и развитие личности* : материалы межд. науч.-практ. конф. Москва : ИРЛ РАО, 1997. С. 4-12.

67. Никитина В. А. Социальная педагогика : учеб. пособ. Москва : ВЛАДОС, 2010. 272 с.

68. Овчарова Л. Н., Горина Е. А. Развитие адресной социальной поддержки нуждающихся в России : барьеры и возможности. *Вопросы экономики*. 2017. № 3. С. 5-21.

69. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва : Рус. язык, 1988. 748 с.

70. Олиференко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детства : учеб. пособ. Москва : Народное образование, 2002. 112 с.
71. Осухова Н. Г. Человек в экстремальной ситуации : теоретические интерпретации и модели психологической помощи : учеб. пособ. Киев : Развитие личности, 2006. 180 с.
72. Петрів О. П. Нематеріальні форми соціальної підтримки сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. *Актуальні проблеми соціальної роботи*. 2014. № 1. С. 100-107.
73. Пигарева Ю. В. Социальное сопровождение семей, находящихся в трудной жизненной ситуации. *Социальное обслуживание семей и детей*. 2014. № 2. С. 163-178.
74. Про внесення змін до Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : наказ Міністерства соціальної політики України від 25.01.2017 р. № 110. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0209-17#Text> (дата звернення: 18.08.2020).
75. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. Дата оновлення: 14.01.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення: 12.08.2020).
76. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 17.08.2020).
77. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 р. № 2558-III. Дата оновлення: 17.01.2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 12.08.2020).
78. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. Москва : Бахрах-М, 2011. 664 с.
79. Рожков М. И. Социально-педагогическое сопровождение детских объединений и организаций. URL : http://vestnik.yspu.org/releases/pedagoka_i_psichologiy/34_1/.

80. Сабитова Г. В. Социально-педагогическая поддержка семей с детьми: методологические подходы и характеристики. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2008. № 1. С. 69-75.
81. Сабитова Г. В. Технологии социально-педагогической поддержки семей с детьми. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2008. № 9. С. 45-49.
82. Салтыкова-Волкович М. В. Методика работы социального педагога : учеб. пособ. Гродно : ГрГУ, 2004. 63 с.
83. Сафонова Л. В. Содержание и методика психосоциальной работы : учеб. пособ. Москва : Академия, 2006. 224 с.
84. Седих К. В. Психологія сім'ї : навч. посіб. Полтава : ПНПУ, 2013. 197 с.
85. Сірий Є. В. Соціологія : загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 480 с.
86. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека : Развитие субъективной реальности в онтогенезе : учеб. пособ. Москва : Школьная Пресса, 2000. 416 с.
87. Слюсарев Ю. В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Санкт-Петербург, 1992. 22 с.
88. Соляник М. Г. Технологии социально-педагогической работы с семьями, которые оказались в сложных жизненных ситуациях. *Вестник ТОГИРРО*. 2013. № . 2 (26). С. 186-191.
89. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технологія консультування. Київ : Главник, 2007. 142 с.
90. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навч. посіб. Київ : ДЦССМ, 2002. 132 с.
91. Федоров А. В. О проблеме постинтернатного сопровождения выпускников детского дома. *Научно-методический электронный журнал*

«Концепт». 2014. № 25. С. 16–20. URL : <http://e-koncept.ru/2014/14797.htm>.

92. Холостова Е. И. Социальная работа с семьей : учеб. пособ. Москва : Дашков и К, 2007. 212 с.

93. Холостова Е. И., Климантова Г. И. Энциклопедия социальных практик поддержки семьи и детства в Российской Федерации. Москва : Дашков и К, 2014. 752 с.

94. Шалаев В., Нидермайер К. Поля социальной работы и роль права в ней (опыт Германии) : между образованием и практикой. *Интеграция образования*. 2017. Т. 21. № 2. С. 184-198.

95. Швецова М. Н. Социально-психологическое сопровождение замещающей семьи : монография. Москва : МПГУ, 2013. 188 с.

96. Шепицина М. И. Концепция предупреждения социального сиротства и развития образовательных учреждений для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Санкт-Петербург : ИПС и П, 2000. 159 с.

97. Шипицына Л. М., Казакова Е. И., Жданова М. А. Психолого-педагогическое консультирование и сопровождение развития ребенка : учеб. пособ. Москва : Владос, 2003. 528 с.

98. Шнейдер Л. Б. Пособие по психологическому консультированию : учеб. пособ. Москва : Ось-89, 2003. 272 с.

99. Baksheev A. I., Nozdrin D. A., Turchina Zh. E., Sharova O. Y., Yurchuk G. V., Rakhinskiy D. V. Bioethical principles and mechanisms for regulation of biomedical research. *Journal of pharmaceutical sciences and research*. 2018. Т. 10. Vol. 4. P. 889-892.

100. Coleman R. An analysis of a social work course in the Federal Republic of Germany, Social Work Education. *The International Journal*. 1990. Vol. 9. P. 44-53.

101. Jordan E. Kinder – und Jugendhilfe : Einfuhrung in Geschichte und Handlungsfelder, Organisationsformen und gesellschaftliche Problemlagen. Munchen : Juventa Verlag, 2005. 344 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора

Інструкція: Прочитайте уважно кожне з 60-ти запропонованих тверджень, які вимагають однозначних відповідей («так» або «ні»). У реєстраційному банку, у клітинці, відповідній номеру твердження, поставте знак «+» (так), якщо згодні, або «-» (ні), якщо не згодні. Відповідайте швидко, довго не замислюйтесь.

1. Я можу довго працювати не втомлюючись.
2. Я завжди виконую свої обіцянки, не зважаючи на те, зручно мені це чи ні.
3. Зазвичай руки й ноги в мене теплі.
4. У мене рідко болить голова.
5. Я впевнений у своїх силах.
6. Очікування мене нервує.
7. Часом мені здається, що я ні на що не здатний.
8. Зазвичай я відчуваю себе цілком щасливим.
9. Я не можу зосередитися на чомусь одному.
10. У дитинстві я завжди негайно й покірливо виконував все те, що мені доручали.
11. Раз на місяць або частіше в мене буває розлад шлунка.
12. Я часто ловлю себе на тому, що мене щось тривожить.
13. Я думаю, що я не більше нервовий, ніж більшість людей.
14. Я не надто сором'язливий.
15. Життя для мене майже завжди пов'язане з великим напруженням.
16. Іноді буває, що я говорю про речі, в яких не розбираюся.

17. Я червонію не частіше, ніж інші.
18. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
19. Рідко помічаю в себе серцебиття або задишку.
20. Не всі люди, яких я знаю, мені подобаються.
21. Я не можу заснути, якщо мене щось тривожить.
22. Зазвичай я спокійний і мене нелегко засмутити.
23. Мене часто мучать нічні кошмари.
24. схильний все сприймати надто серйозно.
25. Коли я нервую, в мене посилюється п'їтливість.
26. У мене неспокійний і переривчастий сон.
27. В іграх я волію скоріше вигравати, ніж програвати.
28. Я більш чутливий, ніж більшість інших людей.
29. Буває, що нескромні жарти та гостроти викликають у мене сміх.
30. Я хотів би бути так само задоволений своїм життям, як, мабуть, задоволені інші.
31. Мій шлунок сильно турбує мене.
32. Я постійно заклопотаний своїми матеріальними та службовими справами.
33. Я насторожено ставлюся до деяких людей, хоча знаю, що вони не можуть заподіяти мені шкоди.
34. Мені часом здається, що переді мною нагромаджені такі труднощі, яких мені не подолати.
35. Я легко ніяковію.
36. Часом я стаю настільки збудженим, що це заважає мені заснути.
37. Я вважаю за краще ухилятися від конфліктів і скрутних ситуацій.
38. У мене бувають напади нудоти та блювоти.
39. Я ніколи не спізнювався на побачення або роботу.
40. Часом я відчуваю, що від мене немає ніякої користі.
41. Іноді мені хочеться вилятися.
42. Майже завжди я відчуваю тривогу у зв'язку з чим-небудь або з ким-

небудь.

43. Мене турбують можливі невдачі.

44. Я часто боюся, що ось-ось почервонію.

45. Мене нерідко охоплює відчай.

46. Я – людина нервова і легко збуджувана.

47. Я часто помічаю, що мої руки тремтять, коли я намагаюся що-небудь зробити.

48. Я майже завжди відчуваю відчуття голоду.

49. Мені не вистачає впевненості в собі.

50. Я легко пітнію навіть у прохолодні дні.

51. Я часто мрію про такі речі, про які краще нікому не розповідати.

52. У мене дуже рідко болить живіт.

53. Я вважаю, що мені дуже важко зосередитися на якій-небудь задачі або роботі.

54. У мене бувають періоди такого сильного занепокоєння, що я не можу довго всидіти на одному місці.

55. Я завжди відповідаю на листи відразу ж після прочитання.

56. Я легко засмучуюсь.

57. Практично я ніколи не червонію.

58. У мене набагато менше різних побоювань і страхів, ніж у моїх друзів і знайомих.

59. Буває, що я відкладаю на завтра те, що слід зробити сьогодні.

60. Зазвичай я працюю з великою напругою.

«Ключ»:

в 1 бал оцінюються відповіді «так» до висловлювань 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 60; відповіді «ні» до висловлювань 1, 3, 4, 5, 8, 14, 17, 19, 22, 39, 43, 52, 57, 58.

Неправдивими вважаються відповіді «так» до висловлювань 2, 10, 55 і «ні» до висловлювань 16, 20, 27, 29, 41, 51, 59.

Інтерпретація результатів.

Сумарна оцінка:

- 40-50 балів розглядаються як показник дуже високого рівня тривоги;
- 25-39 балів свідчать про високий рівень тривоги;
- 16-24 бала – про середній рівень (з тенденцією до високого);
- 5-15 балів – про середній рівень (з тенденцією до низького);
- 0-4 бала – про низький рівень тривоги.

Додаток Б

Тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін)

На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».

Запитання тесту:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводиться спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.
19. Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.

20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би...
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.
39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.

46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.
48. Суворі дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

«Ключ»:

1. «Прийняття-відхилення» – 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «Кооперація» – 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
3. «Симбіоз» – 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» – 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «Маленький (-а) невдаха» – 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

При підрахунку тестових балів за всіма ознаками враховується відповідь «вірно». Високий тестовий бал по відповідним шкалам інтерпретується як: відштовхування; соціальна бажаність; симбіоз; гіперсоціалізація; інфантилізація.

Додаток В

Шкала самотності (Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон)

Текст опитувальника:

Твердження	Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
1. Я нещасливий, займаючись стількома речами в поодинці				
2. Мені не з ким поговорити				
3. Для мене нестерпно бути таким самотнім				
4. Мені не вистачає спілкування				
5. Я відчуваю, ніби ніхто дійсно не розуміє себе				
6. Я застаю себе в очікуванні, що люди зателефонують або напишуть мені				
7. Немає нікого, до кого я міг би звернутися				
8. Я зараз більше ні з ким не близький				
9. Ті, хто мене оточує, не поділяють мої інтереси та ідеї				
10. Я відчуваю себе покинутим				
11. Я не здатний розкріпачуватися і спілкуватися з тими, хто мене оточує				
12. Я відчуваю себе абсолютно самотнім				
13. Мої соціальні відносини і зв'язку поверхневі				
14. Я вмираю за компанії				
15. Насправді ніхто як слід не знає мене				
16. Я відчуваю себе ізольованим від інших				
17. Я нещасний, будучи таким знедоленим				
18. Мені важко заводити друзів				
19. Я відчуваю себе виключеним і ізольованим іншими				

20. Люди навколо мене, але не зі мною				
---------------------------------------	--	--	--	--

Обробка результатів і інтерпретація.

Підраховується кількість кожного з варіантів відповідей. Сума відповідей «часто» множиться на три, «іноді» – на два, «рідко» – на один і «ніколи» – на 0. Отримані результати складаються. Максимально можливий показник самотності – 60 балів.

Високий ступінь самотності показують від 40 до 60 балів, від 20 до 40 балів – середній рівень самотності, від 0 до 20 балів – низький рівень самотності.

Додаток Г

Диференційована самооцінка функціонального стану (тест «Самопочуття-Активність-Настрій», САН)

Дослідник подає піддослідним інструкцію: «Виберіть та відмітьте цифру в шкалі САН, яка найбільш вірно відображає Ваш стан в момент дослідження»:

№ н/п	Оцінки	Бали	Оцінки	
1	Самопочуття добре	1 2 3 4	Самопочуття погане	
2	Відчуваю себе сильним	1 2 3 4	Відчуваю себе слабким	
3	Пасивний	1 2 3 4	Активний	
4	Малорухливий	1 2 3 4	Рухливий	
5	Веселий	1 2 3 4	Сумний	
6	Гарний настрій	1 2 3 4	Поганий настрій	
7	Працездатний	1 2 3 4	Розбитий	
8	Повний сил	1 2 3 4	Знесилений	
9	Повільний	1 2 3 4	Швидкий	
10	Бездіяльний	1 2 3 4	Діяльний	
11	Щасливий	1 2 3 4	Нещасний	
12	Життєрадісний	1 2 3 4	Похмурий	
13	Напружений	1 2 3 4	Розслаблений	
14	Здоровий	1 2 3 4	Хворий	
15	Бездіяльний	1 2 3 4	Захоплений	
16	Байдужий	1 2 3 4	Зацікавлений	
17	Захоплений	1 2 3 4	Похмурий	
18	Радісний	1 2 3 4	Сумний	
19	Відпочивший	1 2 3 4	Втомлений	
20	Свіжий	1 2 3 4	Виснажений	
21	Сонливий	1 2 3 4	Збуджений	
22	Бажання відпочити	1 2 3 4	Бажання працювати	
23	Спокійний	1 2 3 4	Схвильований	
24	Оптимістичний	1 2 3 4	Песимістичний	
25	Витривалий	1 2 3 4	Втомлений	
26	Бадьорий	1 2 3 4	Млявий	
27	Міркувати важко	1 2 3 4	Міркувати легко	
28	Розсіяний	1 2 3 4	Уважний	
29	Повний надій	1 2 3 4	Розчарований	
30	Задоволений	1 2 3 4	Незадоволений	

Обробка результатів: Питання розподіляються за шкалами за ключем.

«Ключ»:

- питання на самопочуття: 1, 2, 7, 8, 13, 14, 19, 20, 25, 26;
- питання на активність: 3, 4, 9, 10, 15, 16, 21, 22, 27, 28;
- питання на настрій: 5, 6, 11, 12, 17, 18, 23, 24, 29, 30.

При обробці результатів цифри перекоднуються наступним чином: індексу 3, який відповідає незадовільному самопочуттю, низькій активності і поганому настрою, присвоюється 1 бал; наступному за ним індексу 2 – 2 бали; індексу 1 – 3 бали; індексу 0 – 4 бали; індексу 1 з протилежного боку шкали – 5 балів; наступному індексу 2 – 6 балів; останньому індексу 3 – 7 балів.

Майте на увазі, що полюси (+, –) шкали постійно змінюються.